

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРНА КРИТИКА ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Георги Димов

Освобождението на България от многовековния отомански гнет открива широки възможности пред разкрепостената национална духовно-творческа енергия. Изявила се с неподозирана сила и така ярко през последните десетилетия на величавата възрожденска епоха, сега с измененията на социално-политическия живот тя бележи нови значителни успехи в различните области на знанието. Културно-историческите, литературно-художествените, критико-естетическите традиции на възрожденците се подемат и преосмислят, съобразно новата обществена действителност. Тя подхранва зараждането и на нови явления и тенденции.

При все че освобождението от 1878 г. създава нов етап в обществено-политическото и социално-икономическото развитие на българския народ, в областта на духовно-интелектуалната дейност през десетилетието, неопосредено след Руско-турската война, ние сме свидетели на една твърде широка идейно-естетическа приемственост. Тук процесите сякаш продължават в същата насока, проявяват по-голяма жизненост, темповете им не са толкова резки.

Ако една от най-характерните черти на новобългарската литература — още от нейното зараждане — бе тясното ѝ единение с обществените и културните потребности на народа, то и при новите условия тя продължава да бъде отзвук на онова, което определя съдържанието на времето, с чувствителността на сеизмограф отразява съкровенията стремежи за демократическо държавно устройство, за социално добруване и културен прогрес. И сега значителна част от появяващите се литературни творби в стихове и проза по идейно съдържание и граждански патос, по естетически принципи се родят в много отношения с онова, което характеризираше литературния живот на предходното десетилетие. Даровити и бездарни се залавят за перото, ръководени главно от патриотични съображения. Съзнанието да се принесе полза за културното възмогване на новоосвободеното отечество е главният стимулиращ фактор на всяка книжовна дейност.

Хората, които дават облика на литературния живот в годините след премахване на турската феодална тирания, са се формирали през възрожденската епоха. Едни продължават да живеят с обаянието на възрожденските идеали, за да изпитат скоро дълбоки разочарования и душевни сътресения при сблъсък си с формиращата се буржоазно-капиталистическа действителност. Мнозина влизат в конфликт с властващата буржоазна общественост, със засилващата се политическа разюзданост и кариеризъм. Заемат се със средствата на художественото слово, чрез публицистиката

да сродят новите поколения с величието на възрожденската епоха, с героиката на онези дейци, като изразяват кога пряко, кога косвено своя протест и негодувание срещу новите власти, насочили развитието на държавата ни по антидемократичен път. Други се оказват неподготвени да схванат растящите културни и идейно-естетически потребности и с предишната ревност „обогатявали“ книжнината с трудове, които не намирали по-дълбок резонанс сред обществото. Трети — успели да разширят художествения си и идейно-естетически кръгозор чрез литературата на напредналите европейски народи, полагат усилия да утвърдят по-високи критерии за духовно възмозване, за преценка на научни и художествени ценности.

Известно е, че с освобождението на България не се осъществи програмата на национално-революционното движение. Берлинският конгрес дори попречи да се образува единна българска държава. Страната тръгна по капиталистически път на развитие, скоро става арена на дълбоки социални противоречия и политически страсти. Борбата между двете основни течения в тогавашното общество — между консерватори и либерали, по отношение устройството и насоката на държавни и културни институции в двете части на отечеството, все по-силно се изостря. И в Източна Румелия и в Княжеството вниманието и силите на все още малобройната ни интелигенция се заангажирват в тази борба. Бързо появяващите се вестници и списания стават изразители на разбиранията на отделните обществени групи и политически партии. Онова обаче, което е характерно за това десетилетие, то е, че бързата поляризация в политико-обществения живот не се съпътствува и от съответна дълбока диференциация в естетико-критическите и литературно-художествените разбирания и вкусове на хората, групирани около едно или друго издanie. Тук напразно ще търсим някакви ярко обособени и противоположни литературно-естетически програми. Сблъсъците, които се явяват по страниците на ежедневния и периодичен печат, взаимните нападки, разменени между малцината представители на критическата мисъл, са обусловени не толкова от някакви дълбоки, съществени различия в разбиранията по теоретико-естетическите въпроси, колкото от повърхностната, недостатъчна подготовка на мнозина върху характера и предназначението на литературата. А не рядко и от политически съображения, лични отношения, домогвания и т. н. Разбира се, в редица случаи се открояват и противоречиви идейно-естетически концепции и оценки, плод на различни схващания за характер и цел на литературата.

Характеристиката на литературния и изобщо на културния живот през това бурно десетилетие не би била пълна и вярна, ако не бъде осветлена и една по-особена страна на духовно-интелектуалната дейност — така органически свързана с литературния процес — състоянието, облика и развитието на теоретико-критическата мисъл. Художествено-творческата и литературно-критическата дейност са две страни на един единен по своята същност и предназначение процес. Без едната не е възможно да се разбере и вярно прецени другата, да се очертае по-пълно обликът на обективните и субективните предпоставки, определящи литературното развитие изобщо. То може да бъде изучено в неговата сложност и противоречивост само тогава, когато се имат предвид и разнообразните писания, които са се появили във връзка с художествената практика на писатели и поети, когато се поставят на преценка техните усилия и прозрения да утвърдят някои по-обща критерии и принципи за плодотворна творческа

дейност. Щом литературно-художествените явления и литературно-критическата мисъл се намират в отношение на взаимодействие, то очевидна е и необходимостта да се осветлят откъм съдържание и форма, в жанрово, идейно, стилно-езиково отношение и т. н. както художествените творби, така и да се проследи какви са били разбиранията за литературата, за нейната същност и роля, онова, което я сродява с другите родове интелектуална дейност или я отделя от нея. Само при една такава трактовка на литературния живот през даден период ще могат да бъдат решени и някои въпроси от по-общо методологическо естество.¹

Подобен цялостен обхват на литературния живот се явява толкова необходим за периоди, какъвто за нас представлява времето на 80-те години, когато се утвърждава нова обществено-политическа и социално-икономическа система, когато литературно-критическите и естетически принципи се представят в твърде своеобразен вид — като продължение и преодоляване, като развитие на съществуващите през предходната епоха, а от друга страна, без да могат да достигнат теоретическата углъбеност на някои от големите прозрения на революционните демократи.

Ако художествените произведения, появили се през това напрегнато десетилетие на XIX век, са привличали вниманието на не един изследвач, то проявите на литературно-критическата мисъл не са били обект на подобни изследвания.²

Както е известно, най-значителните художествени творби, излезли през десетилетието, продължават някои от възрожденските традиции: възпяват светлите идеали на хората, погинали в борбата, разкриват противоречията между тяхното идейно-нравствено величие и кариеризма на някои среди в новоосвободеното отечество, искрено съчувствуват на онеправданите народни маси. Усилията на най-добрите писатели са насочени към утвърждаване на демократични и хуманитарно-патриотични принципи в обществения и духовния живот. Този характер на литературата, нейното обществено звучене и тенденции на развитие предопределят в значителна степен съдържанието и патоса на културно-публицистичните и литературно-критическите писания. И те са обусловени от народностни, утилитарни подбуди — да се съдействува за решаване на национални обществени и културни задачи, да се създаде литература, съзвучна с нуждите и душевността на народа, да се издигне неговото идейно-естетическо равнище. И сега книгите или произведенията — предмет на оценка, обикновено служат за повод да се подхванат и по-общи въпроси — било за важността на литературната дейност и за нейната своеобразна природа, било за гражданските позиции на писателя, за необходимостта от специални грижи за развитието на националната книжнина, литературата, език, култура и т. н. Само в по-редки случаи ще срещнем разгърнати литературно-критически работи, където се подхвърля на всестранен анализ едно художествено произведение и се изказват съждения от по-специално теоретико-естетическо естество, сочат се обективните и субективни предпоставки, необходими за появата на голяма литература. И сега литературно-критическата мисъл се изявява и развива главно на страниците на ежедневния и периодичния печат, което обстоятелство вече предопределя в значителна

¹ Срв. Н. И. Конрад. Литературы народов Востока и вопросы общего литературоведения, Сб. Взаимосвязи и взаимодействия национальных литератур, 1961, стр. 158 и сл.

² Единственото изследване в това отношение е работата на М. Цанева, Литературната дейност на Иван Вазов през първите десетилетия след Освобождението, Септември, 1961, кн. 10, 11.

степен както обсега на подхванатите въпроси, така и формата на тяхната трактовка. От друга страна, твърде разгорещената политическа атмосфера, изострените обществени борби — погълнали силите на значителна част от интелигенцията ни, също удря един своеобразен печат на литературно-критическата дейност. В значителната си част тя има културно-публицистичен характер.

Както в Княжеството, така и в Източна Румелия се появяват немалко периодични издания. Но само в някои от тях излизат по-редовно и по-сериозни литературно-критически работи. Това са преди всичко в. „Народний глас“, сп. „Наука“ и „Зора“, редактирани от Вазов и Величков в Пловдив, подновеното в София „Периодическо списание“ на Българското книжовно дружество, сп. „Труд“ на Цани Гинчев, вестниците на либералната партия, където са печатали Захари Стоянов, Петко Славейков и други книжовници от по-старото и по-младо поколение. Обнародваните тук статии са извънредно интересни не само за характеристиката на литературния живот, но и за политическата и културната атмосфера на времето, за борби, нрави и тежнения, за граждански терзания и обществено-философски разбирания и тенденции. Едно по-углъбено вглеждане в тези писания ще ни разкрие много от онова, което е съдействувало или забавяло цялостното развитие на народа ни, което е определяло съдържанието, ритъма, насоката на културния живот през десетилетието.

Хората, които работят на литературно-критическото поприще, обикновено са същите, които създават и най-значителните художествени творби на времето. Очевидно и в двете тези области с особена сила се налага името на Ив. Вазов, открит се като централна фигура в литературния живот на десетилетието. Докато преди освободителната война той почти не се проявява като публицист, обществено-патриотичните му пориви намират израз главно в поезията, то сега талантливото му критическо перо се изявява с голям размах, откликва се на най-актуалните въпроси на културния и книжовния живот и то с рядка гражданска непримиримост.

Още предисловието към „Гусла“, писано през октомври 1881 г., говори за верен поглед у писателя върху съществени страни от тогавашната действителност — „пълна с прозаическа суровина и дребно боричкане на събудените страсти“, за дълбоко разочарование от интелигенцията, която удовлетворява „всичките си духовни потребности в тесния мир на канцелариите или в загадъчните антрефилета на вестниците“. Певецът на освободителните борби споделя тревогата си от плачевното състояние на литературата — „твърде много пренебрегната, твърде много изоставена, твърде много неразбрана и презряна“. Нравствена смелост е необходима, за да излезе човек срещу грубите интереси и апатията, да пробуди с перото си по-възвишени чувства, по-високи стремежи, говори с гражданско вълнение поетът¹. Сам той заработва с рядка енергия и в тази насока, дава тон на културния и литературно-критическия живот през онези години, изявява интересни черти от своята творческа индивидуалност. Обладан е сякаш от една непреодолима обществено-творческа интензивност, подхранвана от растящото противоречие между патоса на Възраждането и тенденциите в новата действителност. По същото време, когато излизат прекрасните му художествени творби с национално-патриотична или хуманитарно-демократическа тематика, той участвава активно в списването или изцяло

¹ И в. В а з о в, Събрани съчинения, 1956, т. 1, стр. 654. По-нататъшните посочвания ще бъдат все по това издание.

редактира такива важни периодични издания като в. „Народний глас“ (1880—1885), сп. „Наука“ (1881—1884), сп. „Зора“ (1885). От страниците на тези издания или от специалните предговори към стихосбирките си Вазов изразява реалистичните си и демократически разбирания по широк кръг въпроси, оценява множество литературни и общокултурни явления, сочи някои от предпоставките, за да настъпи подем в националния интелектуален живот, за преодоляване на духовната инертност и пресичане на общественно-нравствената поквара. Очевидно на Вазов се дължи заслугата, гдето тези издания отделят сравнително по-широко място на литературата.

Още с привличането му за редактор на „Народний глас“ през 1880 г. Вазов предлага да бъде открит във вестника специален „книжовен дял“, съзнавайки ясно необходимостта от насочване и оценка на литературните и общокултурни явления. „Ето защо ние помислихме, че е добро да открием особен книжовен дял в листът си при всичката му теснотия, в който дял ще следим и говорим за всяко ново литературно произведение, което заслужава да се спомене, като ще даваме на читателите кратък, строг и правдив отчет (рецензия) за него“.¹ С такава именно надежда — да даде гласък и насочи по верен път литературния живот, той се заема с редактирането на сп. „Наука“, а по-късно и на „Зора“. В едно писмо до К. Иречек от 1885 г. Вазов споделя, че „Зора“ ще отделя повече място за литературни материали, но не толкова на преводни, а на оригинални. Щял да се стреми да осведомява читателите и за литературата в европейските, най-вече в славянските страни. Не долавяме ли в тези мисли отглас на усилията на някои възрожденци, които основават, редактират вестници и списания със съкровена надежда да раздухат искрите на духовния живот, да разширят умствения и естетически кръгозор на своите сънародници!

И Вазов не остава само при обещанията. С верни разбирания за характера и ролята на литературата в културно-историческия процес, той, подобно на възрожденските писатели, използва различни форми: уводната статия и книжовния преглед, рецензията и краткия отзив, публицистичната бележка или стихотворния откъс, за да изкаже мисли и съображения по повод дадено произведение, да го утвърди или отхвърли, да подсказе какво не достига на автора му, да посочи кое пречи на подема на националната художествена мисъл. Поетът-патриот се стреми да не изпуска от погледа си по-важните прояви на духовно-интелектуалния живот. Иска да внесе известна яснота върху своеобразието на отделните форми на познание. В онова време на си поставят по-възвишена цел; главната леност колко необходимо е било да се подчертава огромната роля на литературата за самопознанието на един народ, да се предпази от национално обезличаване и културно забвение!

Обглеждайки литературата през 1883 г., Вазов идва до твърде печални констатации: периодичният печат — станал арена на дребнави страсти и политически борячкания — немарел за литературата; никнещите като гъби вестници и списания не си поставят по-възвишена цел; главната им задача сякаш се състои „да изпусват няколко лица“, което извиква отвращение у честните хора; появилите се по-сериозни издания срещат непреодолими мъчнотии и затруднения. В един момент, когато така остро се чувствава нуждата от „светлина, от вдъхновение, от вяра, от големи примери,

¹ Събрани съчинения, т. 18, стр. 7.

от велики самопожертвования, които издигат и окрилят душата и правят един наред увещаем“, по разните вестникарски дрипели „цяла паплач критики тръсват душата на хората, — говори с болка Вазов в предговора към „Поля и гори“ (1884). Тук поетът изказва правдиви мисли за характера и ролята на критиката, „която дава венеца на талантите и забвение на бездарността“, която се явява „най-могущественный двигател на человеческий напредък“. За съжаление у нас тя се е превърнала в средство за проява на най-долни страсти, на най-грозни клевети. Сам той вече неведнъж е изпитал отровното жило на нейните стрели. Но не се стъписва, а издига глас против онези, които с лексмислие хвърлят кал на и без това така редките художествени прояви. „Понеже не можем да създаваме, то събаряме; понеже нямаме светли страници в историята си — ние отричаме бъдещето си; имаме бедна литература — това е резон да я нямаме никак; нямаме чела за веници — хвърляйте кал по лицата! Господа! Доста кал! Дайте ни малко лъчи!“ Тези болезнени възклицания говорят и за чувствителността на Вазовата душевност, но те са особено показателни за тогавашната обществено-нравствена атмосфера. Огорчението му не идва само, че е бил наранен несправедливо в най-чистите си пориви. Всичко пошло и примитивно е тревожило патриотичния му дух. И той ще се стреми да издигне етически и естетически принципи, които да послужат като ръководни начала за процъфтяване на една здрава национално-хуманитарна литература и култура.

Апатията към духовните ценности, към по-възвишени идеали, срещу която така гневно въставаха възрожденските дейци, сякаш се разширявала в освободеното от турския феодален гнет отечество. Надпреварата за власт и забогатяване увлича и по-равнодушните; издига се във върховен принцип, става кумир. „Днес политиката с всичката ѝ кал и пошлост е парализирала у нас всяко литературно движение. Интелектуалният живот е дъшен, по-високите духовни наслаждения отсъствуват и ако това мрачно положение трае още десет години, ний ще предадем на потомството си една за нищо негодна вестникарско-пасквилистическа литература, а нищо добро и благородно, с което да може да се гордее младата ни книжнина“ — пише Вазов със загриженост в една хроника за литературния живот в София.¹ Сякаш с перото на Каравелов той изобличава и клейми потока от кални и блудкави дописки във вестниците. А никой не се заема да опише бита и историята на нашия народ, да разкаже за живота на възрожденските дейци, за събитията, които накарала отново да се заговори по света за нашето племе. Макар вече цензурата на турското писалище по печата да не е виждала като меч над всяка книжовна проява, условията за творческа работа продължавали да бъдат все така неблагоприятни. Малкото сериозни издания, оставени без подкрепа, рискували да спрат. Мнозина предявявали искания без по-сериозно да се позамислят върху най-неотложните потребности на момента, без да разграничават отделните области на знанието, без да съзнават ролята на литературата. Колко пъти Вазов е бил принуден да обосновава линията, която следва „Наука“, да разбива предразсъдъци, с оглед на конкретните нужди и перспективите на общественото и културното възможване! Той знае колко полезна би се оказала европейската научна и художествена литература за формиране на високо художествено съзнание и естетически критерии, но знае също така, че съчинения с тематика из българския живот по-непосредно ще въздействуват върху умовете и сърцата на тогавашните читатели, да ги накара да се замислят над съдбата на

¹ Събрани съчинения, т. 18, стр. 60.

своята родина, върху собственото си битие. „За да направим единственото това списание („Наука“) колкото се може по-оригинално, българско, полезно, трябва да пишем в него онова, което ни направо интересува, но което нито европейците, нито ние сме извадили още наяве.“¹

Като редактор и публицист-критик Вазов проявява верни разбирания за онова, което в момента се явява обществено оправдано, идейно-естетически целесъобразно. Да се изучат, разберат и творчески пресъздадат миналото и настоящето, битът на народа, социалните му и духовни тежнения, величието и красотата на националната природа той смята за най-съществена задача на съвременните поети, писатели, драматурзи. Никакво оправдание не намират сантиментално-дидактичните, приключенско-романтичните съчинения. Авторы на подобни произведения са постоянно под критическия му обстрел. Все така остро реагира той и срещу онези, които подхвърляли, че времето на патриотическата литература вече е минало, че подобна литература не била в състояние да задоволява вкусовете на публиката. Но заедно с това Вазов не се примирява и с примитивните, патриархално-дидактични разбирания за патриотическата литература. Всякога подчертава, че само тая патриотическа тематика може да въздействува, която е претворена с художествено майсторство, с искрено възнеение, преосмислена на широка демократическа основа. Навиците и поетическата елементарност на някои писатели от предходната епоха, които и сега продължавали да се подвизават на литературното поле, той смята за най-голям анахронизъм; съвременната литература следва да се развива и като продължава, и като преодолява и издига на по-високо ниво предишните традиции. И творчеството му сякаш се явява художествена реализация на теоретико-критическите му съждения.

Разнообразните критически писания на Вазов са пропити от една цялостна теоретико-естетическа концепция: литературата ни трябва да се развива по свой самобитен път, да има народностен облик, писателите да бъдат граждани на своята страна, дълбоко сродени с бит и мисловност, с терзания и идеали на своя народ, да бъдат обладани от хуманистичните идеали на века. Подобно на големите възрожденски писатели, които с такава ревност обосноваваха това начало за всяка творческа дейност, и той проявява широта в схващанията за националния облик на литературата. Тясната обусловеност между национално и общочовешко, необходимостта от общуване с постиженията на световната творческа мисъл — съждения от подобен характер изпълват дейността му на критик и публицист.

С подобни разбирания за същност и предназначение на националната ни литература, за ролята на критиката за повишаване на идейно-художествените критерии излизат и други писатели през ония години. Утвърдените отпреди реалистически теоретико-критически принципи сега залягат в основата на оценките и концепциите, определящи облика на литературния живот. У някои се открояват и по-ярки революционно-демократически, материалистически разбирания по редица въпроси, свързани с характера, ролята и развитието на литературата. По времето например, когато пише своите безсмъртни „Записки по българските въстания“, когато в бойки публицистични статии клейми новите властници и узурпатори на народните права, Захари Стоянов се изявява и като талантлив литературен критик, отстояващ със страстна непримиримост някои от обществените и естетически принципи на големите възрожденски писатели, на революционните демо-

¹ Събрани съчинения, т. 18, стр. 871.

крати. Макар да не е имал възможност да се занимава системно с въпросите на литературната теория и критика, талантливият историограф проявява учудващи по своята проникновеност и демократическа реалистическа целенасоченост разбирания за онези предпоставки, върху които се ражда на-родополезна, художествено непреходна литература. Много са свидетелствата, които говорят, че той е успял да се запознае с редица от теоретико-критическите съчинения на руските революционни демократи. И нещо повече: грижливо и системно си прави извадки от Белински, Чернишевски, от Щедрин и Добролюбов, както и от някои западноевропейски мислители материалисти. В техните принципи и прозрения той вижда опора и откровение на собствените си търсения, сочи ги като пример за следване от онези, които са се посветили на литературата.¹ Колкото и инцидентни да са литературно-критическите писания на З. Стоянов, те раздвижват литературната общественост на времето, оставят дълбоки следи в литературния живот.

В статиите, очерците, фейлетоните на Захари Стоянов, печатани във вестниците „Работник“, „Независимост“, „Братство“, „Борба“, „Южна България“ намират естествено продължение някои от характерните страни на предосвободженската публицистика. По своята идейност и граждански патос, по стилно-езикови средства и похвати те се родят с публицистичното дело на Л. Каравелов, а в някои моменти и с това на Ботев. За някогашния апостол на Априлското въстание художественото, публицистичното, теоретико-критическото наследство на Каравелов представлява синтез на най-прогресивните принципи, които са задължителни за всеки, който иска да създаде народностна литература, да съди за литературните явления от сигурни естетически критерии. „Ще дойде такова едно време, когато хората ще се ценят по Любена. „Четеш ли Любена? Възхищаваш ли се от него? — ще се пита бъдещото потомство и ще узнава друг друг“ — заявява с пълна увереност З. Стоянов в книгата си „Черти из живота и писателската дейност на Любен С. Каравелов“. Каравеловите съчинения послужват като мост за запознаване с материалистическата естетика на руската революционна демокрация, както и със схващанията на френските позитивисти и социолози. Техните възрения залягат в основата на литературно-критическото му верую, стават критерии, когато съди за състоянието на тогавашната литература, когато оценява произведенията на един или друг писател. Първостепенна задача на всяка художествено-творческа интелектуално-духовна дейност трябва да бъде да повдигне благосъстоянието, умственото и нравственото равнище на хората, да разсейва суеверието и предразсъдците, „които толкова пречат на всякакъв напредък“. Още през 1881 г. в уводната статия на в. „Работник“ (бр. 23) с истинска тревога той пише, че голяма част от българите, които уж минавали за образовани, откак са захвърлили букваря и наустницата подхранват „своя ум или с Бертолдовите хитрости, или с Митарствата на св. Теодора и със сънят на св. Богородица, или с камък падна от небето. . . или от Шишковия Глезен Мирчо, от хилядата и една нощ на Халима и пр. и пр.“. А това поставя извънредно отговорни задачи пред „ония, що работят на книжовното поле“. Те следва добре да обмислят своите произведения, да се съобразяват с нуждите на публиката и задачите на времето, да вземат „присърце ползата и напредъкът на народа си“. И за Захари Стоянов само онази литература има оправдание, която изобразява определени страни от живота, която съдейства за осъществяването на патриотични, социални и културни идеали. Вярност

¹ Вж. Захари Стоянов, Неиздадени съчинения, 1943, стр. 124—135.

със жизнената правда, съзвучие с обществените тенденции на развитие, отклик на най-актуалните въпроси, които възбуждат хората — ето някои от основните принципи, на които трябва да отговаря всяко литературно произведение. С актуалността на съдържанието, с правдивостта на изображението обяснява той големия интерес на читателите към разказите на Л. Каравелов. „Това любопитство и ревност се възбуждаха у нас по тая проста причина, че сюжетът беше избран, сцените, които се описваха в тия разкази, бяха съвременни, виждахме ги да се вършеха пред очите ни, изпитвахме ги и ние самите.“ И ако съвременните писатели желаят така силно и непосредно да увличат новите поколения читатели, то ще трябва да създават произведения, в които да покажат, че не само турците са могли да бъдат тирани и угнетители, защото и „другите народи, без да бъдат под турско робство, са експлоатирани. Трябва да се разправи на народа, че и тираните с кръстове и знамена, неговите собствени братя са правили и следват да правят по-големи злини на своя народ, отколкото турците“. Не може човек наистина да не се възхити от тези проникновени съждения на З. Стоянов за социално-борческия характер на литературата, за нейното призвание да избличава всичко реакционно и ретроградно, всеки, който тъпче народните права, потиска и експлоатира. Тези естетически прозрения се мерят с най-хубавото, до което са се домогнали революционните демократи при определяне задачите на националната ни художествена книжнина. Все с оглед на нейната обществено-познавателна и национално-възпитателна роля Захари Стоянов съветва българските „списовачи и преводачи наместо да избират за превеждане някои улични сантименталности, романчета и разни приказчици, които са занимание само за празноскичащите се глави, много по-голяма полза би принесли, ако превеждаха нещо положително, което е претърпяло сериозната критика и което е от обща полза за всеки народ“. Със същата непримиримост, с която Каравелов и Ботев злъчно осмиваха и жигосваха закъснелите пропагандатори на сантиментално-приключенски книжлета, неспособни да видят и вземат ценното от другите народи, сега З. Стоянов подхвърля на унищожителна критика тези непреодоливи рецидиви. Ако в предходните десетилетия наивните сантиментално-дидактични излияния са се явявали като нетърпим анахронизъм, то при новите условия подобни явления трябва да се горят до корен. От собствен опит той е разбрал колко благотворно се оказва сродяването със световната литература, с онази литература, която вече е издържала изпита на времето и която е еднакво ценна за хората, независимо от тяхната принадлежност. С подобни материалистически концепции за социално-действената роля на пълноценната литература, враг на всяко робство, отгдето и да идва то, З. Стоянов горещо препоръчва книгата на сръбския радикал-социалист Вася Пелагич, защото разказвала за неща, сходни „с днешния ред на работите у нас“. Посветил неукротимата си енергия на обществените и културни задачи на своята съвременност, той признава за истински писатели само тия, които „биват огнище и възпроизведение на ония идеи, теглила и стремления и благоденствия, които са господствующи в народа и епохата, на които принадлежат и живеят“.¹

Както с най-добрите си художествени произведения, писани по това време, така и с културно-публицистичните и литературно-критическите си статии Вазов и З. Стоянов подхващат много от въпросите, характеризиращи възрожденския литературен живот. Те се явяват най-ярките продъл-

¹ Захари Стоянов, Неиздадени съчинения, 1943, стр. 85.

жители през десетилетието на онези литературно-критически и художествени традиции, върху които националната ни творческа мисъл за твърде кратко време завоюва големи висоти. Без да са се занимавали специално със специфичните теоретико-естетическите проблеми и двамата писатели, подобно на своите предходници се откликват с готовност на много от актуалните въпроси на тогавашния литературен живот. Писанията им, продиктувани от непосредствените нужди, са изпълнени с недоволство от посредственото и пошлото, с укор към техните волни и неволни носители, със съвети към нелишните от талант и призови за по-голяма отзивчивост към повелите на деня. Един неотменен критицизъм пронизва всичките им писания, обусловен от примитивността в естетически и културни концепции, от притъпено чувство пред обществените и духовни потребности на народа. Цялата им дейност по онова време — първата половина на десетилетието — е пропита от един неотменен борчески патос в защита на патриотично-демократичното реалистично-хуманистичното начало в обществени отношения и литературен живот.

Още в една от първите си критически прояви от 1880 г., в рецензията за стихосбирката „Лира“ от Мих. Стефанович, Вазов пише: „Ние със скръб виждаме, че първата дума, с която начеваме обзорът си, ще бъде дума на укор и негодувание. Отсъствието на критика и абсолютната апатия към изящното у нас са допуснали и за много време ще допускат още рождението на подобни нелепи произведения по поезията, каквото е това на г-на Стефановича. Прочетохме всичката книга (тя се състои цяла току-речи от оди и химни) и не намерихме в нея не поезия, не стихотворство, но нито една човешка порядъчна мисъл, нито едно книжовно изражение! Като четеш тия безтолкови, но с гръмки названия стихотворения, липсованието на свяст и вкус е така поразително, щото неволно се питаш: как е имал човекът способността да измисли подобни безсмислици и куражат да ги пусне в светът!“ Тревогата на Вазов идва не толкова от това, че се е появил още един самозван поет, колкото от съзнанието, че подобни литературни сурогати безнаказано се разпространяват между народа. А вредата от това е двояка: „от една страна, се насърчава авторът ѝ за нови подвизи в книжовното поприще, дето така лесно се печелят лаврите у нас; а от друга — извращава се вкусът и изгледът на народа към истинното и изящното, чрез които се парализира проникването и успехът помежду му на сериозни и добросъвестно написани книги, които се така рядко явяват в отечеството ни“.¹ С подобен критически патос са изпълнени многобройните Вазови рецензии и отзиви. Съзнанието за пагубните последствия от безнаказаното шествие на примитивизма и пошлостта в художествен вкус и естетически критерии карат Вазов да се изказва, кога съвсем лаконично, кога по-разгърнато, за много от излизащите произведения на времето. Очевидно не от някакво зложелателство или влечение към негативното, под критическото му перо попадат най-вече посредствените автори. Нали същото наблюдаваме и във възрожденската критика. Колкото и да са били неприятни подобни занимания, трябвало е да се разчиства пътят, да се скубат плевелите и предупреждават читателите за отровата, която те носят. Сам критикът-хуманист признава, че би изпитал истинско удовлетворение, ако вместо да критикува и изобличава можеше да хвали и насърчава, да се възторгва от творби, написани с талант. Но какво да се прави, когато хубавото така рядко се поя-

¹ Събрани съчинения, т. 18, стр. 7—9.

явява, а всекидневно избуяват все нови и нови тръни на литературната нива, способни да заглушат здравето зърно! „Делото на критикът у нас за сега е от най-неблагодарните. Наистина и у другите литератури се явяват нови книги и се разпространяват из масата, но там посред копривата и бъзуняка издигат се и прекрасни цветя, въз които погледът с удоволствие се спира! А защо у нас е всичко, или почти всичко лошо и недостойно? Защо талантите мълчат или ги игнорират? Дали няма такива? Дали живота ни е така мъртъв, щото да не даде храна на едно талантливо перо и епохата така пуста, щото да не въодушеви един творчески дух?“ След такива величави събития, в които народът ни прояви рядка идейно-нравствена устойчивост и откърми големи, светли имена, би следвало да се появят и достойни творци, за да пресъздадат в образи и картини героиката и стоицизма на българина. Но уви! Аксиомата — че великите епохи раждат и велики хора у нас не се потвърждава, — пише с горчива болка Вазов в една бележка по повод драматургичната дейност на Т. Х. Станчов — предизвиквал саркастичното перо на не един от възрожденските критици. „Епохата ни е велика, а ние останахме пигмеи; ние имаме нужда от някой Шекспир, господ ни даде Станчева.“¹

Болката от липсата на по-значителна художествена проява преминава в гняв и хаплива ирония спрямо онези, които бездарно съчинителствували, нагли и безочливи в безкрайното си самолюбие. Да прочетем например кратката Вазова бележка за повестта „Огледник“ от Ив. Добрев. Възмутеният поет не подбира епитетите, за да покаже всичката негодност на автора, цялата пошлост на творението му. „Тая доволно обемиста книга (239 стр.) е една илюстрация на безвкусното и развръщението, в което се тика съвременната ни книжнина. Това е роман, пълен с развратни сцени, с вятърничиви и кални граждански принципи, без цел, без художественост, без направление, с една реч нещо хаотическо. . . В тая книга има страници, които по дебелищината на езикът и на слогът са невъзможни да се четат; има други, които един човек с вкус и възпитание не може да не захвърли с негодуване. . .“² Тази безапелационна присъда, произнесена с толкова гняв от човек с по-спокоен темперамент, не би била обяснима, ако не знаехме, че тя е плод на Вазовото съкровено естетическо верую — литературата е високо призвание, храм, в който трябва да се свещенодействува. Тя намира оправдание само когато съдействува за формиране на хора с високи пориви и благородни размисли, когато тласка към възвишеното и красивото, към служене на национални и общочовешки идеи. В това отношение схващанията на автора на „Епопея на забравените“ твърде малко се различават от онези принципи, които изповядваха приживе тези „забравени“ — възкресени от поета с рядка поетическа мощ. Петимен да прочете нещо по-обнадеждаващо откъм мисъл и поетическа форма, Вазов с готовност насърчава всеки, у когото съгледа известни творчески възможности. Той разбира колко своеобразни са пътищата за изява на един талант, колко сложни са предпоставките за неговото съзряване. Естествено е първите опити да бъдат несвършени, да издават недостатъчно владееене на „занаята“. Затова след многобройните си критически бележки за недостатъци от художествено и езиково естество в стихосбирката на Т. Алексиев, той насърчава начеващия поет да работи упорито, с надежда, че може да обогати с нещо поезията ни.³

¹ Събрани съчинения, т. 18, стр. 12—14.

² Събрани съчинения, т. 18, стр. 337.

³ Събрани съчинения, т. 18, стр. 372.

Благородният гняв и дълбоката конфликтивност със съвременността, които бликат от „Записките по българските въстания“ пронизват много от публицистично-критическите работи на Захари Стоянов. Неумолим към всевъзможните новоизлюпени властници — похитители на народните правдини, той е все така безпощаден и към хората на перото, чиито писания не звучали в унисон с неговите обществени и естетически разбирания. Подобно на Каравелов и Ботев и той нееднократно подчертава, че у нас все още не съществува пълноценна национално-самобитна литература, нито пък истинска литературна критика. След отхвърляне на турската тирания би следвало да се очаква подем на творческата мисъл. За съжаление апатията към духовния живот дори се засилила, а посредствеността се ширила във всички области на книжнината. „В турско време, когато нашите писатели не бяха дотолкова благоразумни и практични хора, когато и между българския народ имаше идеалисти, най-после, когато дребнавия гечен мек не стоеше на пръв план, тук-там, като метеори, явяваха се сериозни и безпристрастни критици, не само върху съчиненията на първокласните ни списовачи, но и за книгите, като на покойния Пишурка, на Сапунов III и пр. писачи с поразителна посредственост — пише З. Стоянов в специалната си статия под наслов „Съвременната критика у нас“.¹ През възрожденската епоха и литературно-художествената и литературно-критическата мисъл са завоювали големи върхове, които остават далеч недостигнати от съвременните нейни представители. Тогава по въпросите на критиката — „тоя важен отдел в нашата сиромашка книжнина“ са се явявали нерядко сериозни работи на страниците на „Периодическо списание“, а отчасти и в „Читалище“. Но над всички се е извисявала мощната творческа фигура на Л. Каравелов, „който гонеше напреде си, като стадо, всичките литературни недоносчета. . . Когато той пипнеше в ръцете си някой мил-майкин поет, съчинител или преводач, то такъв тестир му даваше, щото той не само че счулваше своето перо, но се отказваше съвършено от всякаква по-нататъшна обществена деятелност“. В своето преклонение пред личността и делото на Л. Каравелов авторът на извънредно показателната статия за насоката на тогавашната литературно-критическа мисъл, сравнява дори ролята му с тази на Лесинг в Германия и на Белински в Русия. „Като тия последните, така и Л. Каравелов можа да убие множество литературни звезди, които възпяваха „Славейчетата“, „Сиви гургулички“ и „Летни яребички“. З. Стоянов напълно споделя съкровено то верую на своя учител — „два реда строга критика могат да принесат по-голяма полза, отколкото хиляда тона хвалби“. И се стреми да следва това начало в критическата си дейност. И с толкова по-голяма ревност и неотстъпност ще отстоява теоретико-критическите му концепции, защото прозренията на редактора на „Свобода“ и „Независимост“ се потвърждавали от развитието на другите европейски литератури, особено на руската. В подкрепа на това си убеждение З. Стоянов припомня съдбата на Гогол и Белински в Русия. Победата на всяка прогресивна мисъл идва след дълга упорита борба с рутината, с отживялото, ретроградното. Гогол и Белински спечелват слава на велики писатели след жесток двубой с многобройните „полицейски писатели, които ронеха съзи над стария нравствен кодекс, които ахкаха и охкаха из дворянските разкошни салони и които си създаваха герои не от руската земя, а от седмото небе, плод на тяхната бездарна фантазия“. Цяла глутница от посредствености се нахвърля срещу издигнатите от великия критик естетико-

¹ В. Южна България, 1884, бр. 56, 57.

критически принципи, срещу правдивото слово на неподкупния художник. „Страшна беше борбата между истинския гений и посредствеността.“ И благодарение на тази борба атмосферата в Русия се озонира, изкубнат бива „литературния плевел, който и досега щеше да пречи на умствения прогрес“. Противниците на Гогол и Белински, ония, „които ги гонеха и нападаха, отдавна са затиснати под тежестта на вечното забвение“, а възвестените от двамата великани на мисълта принципи продължават да вдъхновяват поколенията в стремежа им към голямото, жизнено правдиво изкуство. „И така, — да живее острата критика, долу фалшивите хвалби и авторски гъделичкания, от които имат нужда само кърпачите книжовници и жалките бездарници“ — сякаш с вътрешно удовлетворение се провиква поклонникът на Каравелов и на неговите учители. Подобна пламенна защита на руската революционна демокрация и страдна апотеоза на писателите-реалисти, разкрили страшната истина за руската земя, стенияща под ботуша на царското самодържавие не срещаме след Освобождението, освен по-късно в марксистическата и революционно-пролетарската литература.

Човек на делото, З. Стоянов не се ограничава само с припомняне на принципи и идеи, възвестени от големите умове, а иска да ги внедри и у нас, съвети „критиката е отпаднала на твърде ниска степен“ и много „книжовни съвети“ се стрескат на сын от нейното име, бръщолевят под път и над път, че тя, критиката, „не трябва да бъде строга и придирчива, да се незадълбочава твърде в чувствителното място“, защото в противен случай щели „да се убият и така малкото ни число книжовни труженици“. Като иронизира остро носителите на подобни нелепи схващания той отново подчертава в духа на онова, което някога Ботев говореше на Стойков, че критиката не „трябва да бъде като молитва с комшийски характер“, защото такава критика не помага на писателите да видят своите недостатъци. От строга критика се плашат само посредствените, а истинските таланти с умение използват отправените им бележки, не се и смушават дори от клеветниците и интригантите. Ако другаде критиката всякога е играла съществена роля в културно-историческите процеси, то с толкова по-неотложна необходимост тя трябва да се поощрява и развива у нас, където липсват утвърден вкус, сигурни критерии за художествените ценности, за онова, което определя значението на един писател. Колко едностранчиво се разбира още същността и ролята на този род дейност! Колко болезнено се възприема всяка критическа бележка! Критическите отдели към разните периодични издания говорят за безпринципност и боязън, за неразбиране и липса на чувство за отговорност при оценката на едно или друго произведение, при характеристика на съвременната ни литература, на духовния ни живот изобщо.¹ Ето в такава насока са разсъжденията и указанията на З. Стоянов по въпросите на литературната критика у нас.

Макар че не успява да изпълни обещанието и се върне отново върху този толкова важен проблем, и онова, което оставя, говори за здрави реалистически разбирания относно характер и предназначение на критиката. Изказаните мисли за духовната атмосфера у нас в онова време могат да излязат само от човек с материалистическо виждане на нещата. Както в обществено-политическите си статии и фейлетони и тук З. Стоянов говори пряко, с патриотична развълнуваност, без лицеприятие, благодушие или недомлъвки. Оценките му са категорични, безапелационни — присъщи на темпераментната му бунтовна натура. Ако някога книжовници и писатели се

¹ Захари Стоянов, Неиздадени съчинения, 1943, стр. 87—93

бояха от неумолимото перо на Каравелов, то и сега мнозина, особено политическите му противници са тръпнели от страх да не попаднат под ударите на възнегодувалия публицист.

Колко прав е бил З. Стоянов в своите гневни преценки и неумолими характеристики, колко далновидно е схванал необходимостта от строга, основана на определени, потвърдени вече от развитието на другите литературни критика, свидетелствува и онова, което пише и Вазов за състоянието на тогавашния книжовен живот. Макар и с по-друго светоотношение, с по-спокоен темперамент и незаразен от „черногледството“, на революционната демокрация при оценката на съвременното състояние на българската книжнина, и Вазовите съждения са пропити с растяща тревога и скръбни констатации. Сякаш имаме пред очи не „Народний глас“, а Каравеловите „Свобода“ и „Независимост“, когато четем: „С някои твърде малки изключения нашата литература се заключава в безчислено число като гъби никнещи и умиращи вестници, вестничета, вестниченца, за появението на които мъчно може се да някакво разумно оправдание, някаква причина, имеюща общеполезна цел. . .“¹ Сред бушуващото море от страсти и клевети, от поквара в обществени отношения и нрави, от духовно-интелектуална лениост, човек започва да вярва, че сякаш са изчезнали хората със здрав смисъл, — говори Вазов, готов да подкрепи всяко по-благородно начинание, да подаде ръка, да разгори и най-малките пламъчета с надежда, че ще хвърлят светлина сред тегнещата мрачина.

Когато в Ст. Загора излиза първият брой на научно-литературното списание „Знание“ той с искрена радост в „Народний глас“ отбелязва: „Ние сме благодарни, че поне тоя път имаме да приветствуваме излизането не пак на някой политико-партизански вестник, а на едно периодическо списание, имееще цел не да разпала страстите, а да научи нещо публиката“. Твърде скоро обаче идва разочарованието. Правейки преглед на бр. 6 на „Знание“, чиито редактори са се ласкаели от мисълта, че продължават традициите на Каравеловото „Знание“, Вазов се сблъсква с идейната и художествена елементарност на поместените литературни откъси и с недоумение възкликва: „Що за стихотворение „Завистница“? Какво е искал да каже авторът му, който се крие под буква Н.? Тоя Н. не пише по български и не мисли по човечески. Най-ужасната, дива и глупава проза е нищо пред поезията, която ни дава негова милост. Другото стихотворение „Мерима“, наречено поема, е жалко и бедно подражание на поемите от отживялата романтическа школа, която, за да добие каква-годе жизненост у нас, изисква поне един посредствен талант, а не бездарното и злополучно перо на г. Н. Както тия две стихотворения, така и другите печатани от същия в „Знание“ блещат с пълна бездарност и отсъствие на здрав разум у авторът“. Все така лаконично, но категорично и с вътрешна болка посочва несъстоятелността и на другите статии, поместени в списанието, изпълнени с плоски и безцветни разсъждения, за да дойде до печалния извод, че „изобщо списанието „Знание“ е едно недоносче и че напразно ще бъдат всичките почтени усилия на младежите предначинатели, додето не поверят редактирането на списанието в ръце по-вещи, които да му вдъхнат душа и живот“.² Макар сам да изгражда някои от поетическите си образи в романтично-героичен план, Вазов не е могъл да не реагира срещу сладниково-сентименталните излияния на закъснелите епигони на „Павел и Виргиния“. Той добре разбира,

¹ Събрани съчинения, т. 18, стр. 54.

² Събрани съчинения, т. 18, стр. 61—63.

че с естетическите канони на консервативния романтизъм най-малко може да се създадат произведения, съзвучни с потребностите на времето. Живената правдивост, общественят и патриотичен патос за него са изходно начало, когато оценява една творба. В това отношение и Вазов, подобно на някои възрожденски писатели, в теоретико-критическите си съждения следва много по-цялостно принципите на реализма, отколкото в непосредната си художествена практика.

Характерно за критиката през 80-те години е, че наред с рецензиите, отзивите, засягащи конкретни произведения, наред със статиите, посветени на общото състояние на националната ни литература, една значителна част от критическите материали имат за предмет характера и насоката на отделните периодични издания. И в това отношение се следват традициите на предходната епоха. И очевидно това е било естествено за времена, когато литературният живот се е развивал главно на страниците на периодичния печат. Тук именно по-ярко се е откроявало несъответствието между книжовна ревност и необходимите разбирания относно полезното и целесъобразното с оглед на конкретните национални културни и естетически нужди.

Излизането на първите две книжки на подновения „Периодическо списание“ дава повод на Св. Миларов да сподели разбиранията си за насоката, която трябва да следва списанието, за да съдействува на културния подем „Ние искаме не просто, отвлечено и затворено академическо издание със статии по тъмни въпроси от общата наука или по черти от чужди кръгове и народи, — а искаме жив и могъщ лост, който да развива съвременните въпроси по миналото на българския народ, по днешния негов социален, културен и държавен живот. . .“ Авторът недоумява от какви съображения редакцията е поместила разказа на В. Попович „Един епизод от Михадия“. Вместо да използва белетристичния си дар, за да изобрази явления от българския живот — наситен с благодатен материал за създаване на величави образи и вълнуващи картини и по този начин да помогне на народа в тежката борба срещу онези, които проигравали идеалите му, убивали вярата в светлото бъдеще, Попович разказвал за неща непонятни и далечни за българите. Ако писателят е искал да създаде наистина интересни произведения, той е трябвало да насочи погледа си не към аристократическите кръгове, а към широките народни маси; да не подражава механично на Зола, който познавал всеотранно човешката природа и умеел чрез изобразяване на грозното да тласка към възвишеното, защото подобно умение липсвало у Попович.¹

На два пъти Вазов излиза с критически бележки за сп. „Българска илюстрация“, за да посочи, че редакцията не изпълнява широко замислената програма: литературният отдел се списвал нескоропосано; много страници са се пълнели с „несвоевременни преводи“, а оригиналните стихове били лишени от всякаква идейно-художествена стойност. Все така безобразно били представени големите европейски писатели като Гогол, Шилер, Хайне. Недоумява Вазов и от друго, — че все още се намират хора, които смятали, че побългаряването на чужди произведения — явление, толкова характерно за възрожденската епоха — допринася да бъде обогатена българската литература. При подобни литературни занимания се върши, по думите на критика, нагло кощунство с големите творци. „Кого и що побългарил? Дали на „Ревизора“ навлякъл български гащи и калпак или на „Гоголя“?

¹ Сп. Наука, кн. II.

Защо да не е „превел“, ами побългарил? Всичко това повърхно казано за преводът, доказова, че Ревизорът на Гоголя е хвърлен на българската публика като мазна отрепка“. А преводачът на полския писател Крашевски, въодушевен „да работи за ползата на народът си“ не се е постарал дори да разбере, че всеки език „има своите свойщини и своите особености, че преводът поглъща твърде много от вътрешната цена, ако той става посредствено“ — пише Вазов в „Народний глас“ през 1882 г. Тук Вазов засяга един въпрос, твърде много дискутиран във възрожденската критика. Но ако побългаряването — тази своеобразна форма за пригаждане на чуждото, съобразно тогавашната българска действителност и вкусовете на публиката, е имало известно оправдание, макар че и тогава е извиквало острите критики на Каравелов и Ботев, то сега подобна практика се явявала пълен анахронизъм. А, от друга страна, и сега с подобна преводаческа дейност са се занимавали хора без нужната подготовка, без художествен усет и знания. Резултатите — все така плачевни, както и преди. И очевидно Вазов, който с такава грижовност следи правилното развитие на младата ни литература, не е могъл да не реагира, да не посочва по различни поводи всичката безполезност на подобни занимания.

Още по-голямо е недоволството на З. Стоянов от тогавашните вестници и списания — и в Княжеството и в Източна Румелия — изпълнени с безпринципни статии или благодушни критики, нямащи нищо общо с грижите за създаване на народополезна литература. Всеки вестник „ако иска да отговори на своето звание съвестно, трябва да брани интересите на народа, да защитава невинността, да проповядва прогрес и да показва пътя, който води към благоденствие, а да преследва всичко онова, което е вредително за обществото, щетно за народа, всичко онова, което заслужава народа и което се стреми да го тиранизира. Това е поне задатъкът на честните вестници“ — пише той във в. „Работник“, 1881, бр. 6. С по няколко реплики, но с непримиримостта на възрожденските революционери, З. Стоянов изобличава редакторите на ония издания, които не съумявали да се освободят от личните си сметки и партийни интереси, да застанат на по-високи принципи, да съдят с трезв поглед за нещата. От сп. „Наука“ той иска наред с преценката на произведенията на незначителните автори да се „залови със същата ревност да разгледа с критическо и безпристрастно око творенията на по-големите и по-авторитетни наши книжовници, които имат вече свой кръг обожатели“. Ако по-незначителните писатели се нуждаят от строга оценка, то това важи в още по-голяма степен за безспорните дарования или признатите авторитети. Немската критика още не може да се примири — припомня З. Стоянов — че пропуснала едно слабо произведение на Гьоте без надлежна оценка, „така щото много години то минавало за първокласно, когато в същност не било такова“.¹ Тези подмятания очевидно имат предвид Вазов. За критическата преценка на редица Вазови произведения, както и изобщо за отношенията между двамата писатели ще стане дума по-нататък. Тук само ще отбележим, че когато З. Стоянов пуща острите си стрели срещу „Наука“ той е искал да засегне главно автора му.

„Периодическо списание“, което преди Освобождението си бе извоювало безспорен авторитет благодарение и на критическите статии на Друмев и Бончев, при подновяването му в София се списвало твърде бледо. Сега критическият му отдел се пълни главно от статиите на постоянния

¹ Зах. Стоянов, Неиздадени съчинения, стр. 94—95.

му сътрудник П. Пешов, който не блести с никакъв критически талант. Не закъснява да се появи и съперничеството между „Наука“ и органа на Книжовното дружество. Взаимните нападки се изострят. В кн. 6 на „Периодическо списание“, в статия под заглавие „Списание „Наука“ и апатията на читателите“ П. Пешов критикува програмата и насоката на пловдивското списание, което малко съдействувало за умственото и художественото издигане на публиката. Писателите, които пишели в него, не умеели да привлекат вниманието с хубаво четиво, живеели откъснато от нуждите на живота.

Разбира се, и редакцията на „Наука“ не остава длъжна. С твърде остри епитети Вазов иронизира и главния редактор Т. Пейов, и отговорника на критическия отдел П. Пешов — „человек, види се, глуп — умствено и сърдечно“, довели списанието до окаяно състояние. Излизащите критики в списанието, по думите на Вазов, били продиктувани от политическа омраза и литературната завист на една клика. „Действително, чужденците много жалко мнение трябва да си съставят за умственото движение у нас, ако съдят по това списание, на което изкуствен шум възбуди любопитство, твърде скоро разочаровано“.¹

Върху общата насока на „Периодическо списание“ и характера на поместените материали в кн. 21 и 22 е посветена и една от първите критически работи на д-р Кръстев. Още като студент в Лайпциг през 1888 г. бъдещият известен теоретик на идеалистическата естетика у нас изпраща на сп. „Труд“ една дълга рецензия, където засяга интересни въпроси от по-общо или по-специално естество. Тревогата на младия литератор от плачевното състояние на националната ни художествена книжнина изхожда от реалистични разбирания за духовните нужди на народа по онова време „Едва ли има друга литература в Европа, която да съдържа толкова привлекателност за младия работник в духовната сфера, колкото девствената почва на нашата книжовност“ — така започна статията си начеващият критик. У нас намират поле за изява и талантливите и лишените от дарба. Доброто и злото еднакво се ширят. Но докато едните пишат от вътрешен напор, други само за слава. И за съжаление последните дават тон на литературния живот. Твърде рядко се появяват книги, сгрети от топлината на едно благородно сърце, книги, които човек с гордост би нарекъл български „би ги прочел с услада и поука“. Кръстев изразява недоволството си от редакцията на „Периодическо списание“, чиито страници са пълни с литературни недоносчета или с нескопосани, неоправдани критики като тая на Плачков срещу Вазов. По-сетнешният отрицател на реализма се възхищава от таланта на Вазов и З. Стоянов — отразили с голяма житейска правдивост националните борби. Недоумява на какво се дължи Плачковата критика на автора на „Епопея на забравените“ — на невестество или на завист, — „да убие един беззащитен поет“. С публикуваните си стихове „Идеал“ и „Абаджийче“ сам Плачков е показал поетическата си немощ, безсилен да напише нещо, което да „сгрее, да покърти душата“. Кръстев се вълнува и от примитивизма на художествената и критическата мисъл у нас, и от разстлението на обществените нрави. Само малцина са се отдавали на по-сериозни творчески занимания, успявали да се издигнат над сивото, изпълнено със страсти ежедневие. И разтревожен за съдбата на отечеството и той ще припомни колко малко хармонизирали възвишените идеали на Каравелов, Раковски, Левски, Ботев на онова, което се ширело

¹ Събрани съчинения, т. 18, стр. 468.

сега в обществения и духовния живот.¹ Примерът с Кръстев ни убеждава още един път колко привлекателни са се явявали възрожденските традиции за честните интелигенти, незасегнати от политическата поквара, запазили още своята творческа самобитност, неповлияни още от философските и естетическите идеалистически теории на века.

Макар и зает с усилената подготовка на своята летопис на национално-освободителните борби, З. Стоянов продължава да участва активно в литературния живот и с критически писания. Най-вече от страниците на в „Южна България“ той пуща своите остри стрели по адрес на обществено ретроградното и художествено примитивното. Особено е злъчен той към политическите си противници, неспособен да надделее личните си антипатии, да запази трезв погледа си, за което така настойчиво апелира. С еднаква безпощадност той осмива и критикува писатели, преводачи, книжковници, негодни да създадат нещо значително и полезно за народа. „И най-после какъв грях е сторил българския народ на всичките лакомни, било за слава или за пари, и на всичките ония полуумни писатели, та тези последните го наказват морално, умствено, па и материално със своите литературни произведения. Нека казва той каквото му е воля, а ние ще да речем, че ако нашите многочислени писатели и преводачи бяха работили по-умно и по-патриотично, то ние бихме достигнали досега да ни сочат с пръст и да ни казват блазе им“.² Време е — пише в една бележка З. Стоянов от 1884 областната библиотека в Пловдив да пълни лавиците си не с „осакатените и побългарени преводи и с различни други дрипелчета, които могат да бъдат разрязани само от полуграмотни полукнижовни хора“. Насочвайки винаги погледа на българската интелигенция и към световната литература, сякаш с думите на Н. Бончев подчертава, че в момента руската художествена книжнина би се оказала най-полезна. Чрез руските преводи нашите читатели ще могат по-лесно да се сродят със завоеванията на другите народи. В разнообразните критически писания на З. Стоянов като лайтмотив минава неумолимото искане „всичките ония, що работят на книжовното поле, да избират добре своите трудове, ако имат присърце ползата и напредъкът на народа си, па и своята полза и прослава. А нашата искреност нека не бъде обидна за никого, защото нас ни въодушевява само едно — ползата и напредъкът на народа“.³

Четейки подобни, изпълнени с тревога и недоволство, с гневна ирония и остър критицизъм, с проникновени указания и съвети статии, бележки и т. н. сякаш забравяме, че те са писани през 80-те години. Нали почти такъв бе основния патос и на критическите работи по време на робството; нали същата непримиримост и болка, изобличения и препоръки определяха съдържанието на статиите и фейлетоните в „Свобода“ и „Независимост“, в „Знаме“ и „Знание“! Разбира се, сега не срещаме нито теоретическата углъбеност на Каравелов, нито революционно-материалистическите естетически прозрения на Ботев, нито пък тънките художествени анализи на Н. Бончев. Но при все това не е трудно да се схване колко е близко съдържанието и звученето на теоретико-критическата мисъл през двете десетилетия.

¹ Сп. Труд, 1888, кн. 3.

² Захари Стоянов, Неиздадени съчинения, стр. 82.

³ Захари Стоянов, Неиздадени съчинения, стр. 82.

Наред с обзорните статии, прегледи, бележки, в които се засягат състоянието и задачите на литературата или се говори за призванието на писателите, за задължението на периодичните и други издания, за необходимостта от по-активна и осмислена творческа дейност и т. н., излизат и немалък брой рецензии, отзиви за конкретни произведения. Разбира се, и тук покрай оценката на творбата се подхващат и въпроси от по-общ характер или пък такива, свързани с някои практически страни на литературния живот. Така рецензията често преминава в характеристика на книжнината изобщо, краткият отзив — в размисли от теоретико-естетическо естество. От друга страна, културно-публицистичният облик на повечето от критическите работи, ограниченият им размер и т. н. определя и начина на трактовка на литературните явления. В това отношение критическата мисъл през десетилетието не се домогва до разширяване кръга на интерпретираните въпроси, дори не може да достигне онова, което Каравелов например бе подхванал из областта на теоретико-естетическата проблематика на литературата. И в жанрово отношение най-често тя не излиза извън предишните граници.

Мнозина от драмописците, чиито позорищни игри, драми, сцени, диалози и т. н. извикваха иронично-гневните бележки и реплики на Друмев и Бончев, на Икономов и Славейков или на Каравелов и Ботев, и сега продължавали да съчинителствуват с удвоена ревност. Растящият интерес към театъра, съзнанието за непосредното му въздействие върху широк кръг хора обуславят и твърде спонтанната реакция срещу лекомислието на тези самозвани жреци на драматургическото изкуство. „Литературата ни на последно време зе ново направление. Драмата е нашла предпочитание у нашите списовачи и нейното разработване се усилва и продължава с голяма плодотворност от школата на Т. Станчева. Види се, че тоя клон от книжнината ни, в която романът, науката, поезията намират твърде малко работници, има особено прелъщение за всичките български бездарности“ — пише Вазов в кн. I на сп. „Наука“, 1881, по повод съчинението „позорищна игра Интизачия“ от Дим. П. Кундоржиев. И тук, както и при Станчевите драми, „същата безжизненост, недвусмисленост, глупост на съдържанието, същата безграмотност, нечистота и тривиалност в езика“. Дългият низ от подобни драми навежда Вазов на тъжни размисли: какви възможности предлага този жанр и колко нелепо той се експлоатира у нас! „Драмата — тая изящна форма на мисълта, чрез която са възплотили тъй поетически най-идеалните си образи Шилер и Шекспир, днес се позори у нас и е станала достойние на една плеяда от тъмни книгомацатели“.¹

В оценките на умножаващите се драматически съчинения Вазов проявява не само изострен художествен усет. Тук общественно-историческият му подход особено се налага на вниманието ни. Онова, което в предходните години, при условията на турската власт е могло да намери известно оправдание, тъй като е хармонирало на някои от тогавашните тежнения, то в следосвобожденската епоха се явявало в пълен дисонанс. Докато преди на драмата се е гледало не толкова като на художествено-сценично произведение, колкото на средство да се породят национални чувства у зрителите, като се разказва за събития от миналото и настоящето и се всява омраза към вековните поробители и притеснители, сега при новата обществе-

¹ Събрани съчинения, т. 18, стр. 371.

на и културна обстановка, предишните лозунги и патетични призови не могат да възбудят „някогашните пориви“, щом са дадени в публицистично-дидактична форма, без поетическо умение и драматична конфликтност. Потребността чрез сцената да се раздвижва мисловността у човека, да се поражда благородни чувства и доставя естетическа наслада, поставят вече далеч по-големи изисквания пред писателите. С такива именно разбирания за обществените и естетическите потребности на всяка епоха, Вазов подхвърля на унищожителна критика драмата на Никола Живков „Илю войвода“, излязла през 1880 г. Краткият разбор на творбата е изпълнен с язвителни епитети по адрес на Живковите творчески възможности. В драмата критикът не съглежда ни следа „от изкуство, от граматика, от драматизъм“. И възмущението му сякаш непрестанно расте. „Ние ще свършим разборът си на драмата на г. Живкова с думите на Л. Каравелова: тая книга не струва нищо; и жалеем, че ги не турихме още в началото. Подир всичко молим г. Живкова да бъде така патриот и да не надарява с по-нови бездарни творения и така вече претварений с нелепости наш театрален репертоар.“ Написана с подчертан критически нерв, изпълнена с категорични характеристики и язвителни епитети, тази рецензия сякаш идва да опровергае разпространеното мнение, че като критик Вазов уж бил благосклонен към произведения с национално-патриотична тематика. Понякога той наистина проявява известна търпимост при подобни случаи, но само когато авторът е съумял да даде едно сравнително по-грамотно изложение на патриотическите си пориви, когато е прокарана по-значителна мисъл.

Още по-язвителен и неумолим е Вазов и към един друг плодовит драмописец — Т. Станчев, който с бързината на конвейер и самоувереността на гений издавал драма след драма. „Неговият обширен гений няма нужда от труд, от обсъждане, от време — *des bonnes choses le temps n'est pas mesure* бяхме чели нейде. Въодушеви се, седне, напише, тури отпреде името си, отзад цената, даде в печатницата, типоса, разпрати и, дело в шляпе, както казват русите.“ За да не досажда на читателите, критикът избягва да прави разбор на многобройните Станчеви драми, дълбоко убеден, че „всичките, от първата до последната драма, носят същия печат на бездарността, зловкусието, грубостта и наглостта, които понятия могат се сля в една само дума: станчевщина“.¹

От името на Станчев не случайно Вазов прави едно събирателно понятие. Колцина други със същото усърдие са се подвизавали на литературното поприще. Едно явление твърде показателно за психиката на известни слоеве от българската по-образована общественост! Един неудържим стремеж към активност. Едни се надпреварват с всички възможни средства да правят политическа кариера, други са обхванати от търговско-спекулативен дух, трети, ръководени от различни съображения, бързат да се изявят на книжовното поле, без дори и да се замислят за особените изисквания на такъв род дейност, без и да съзнават колко сложен е процесът на съзряване и раждане на една творба. Ако за някои последната категория хора са се представили в по-невинна светлина, то Вазов вижда всичката опасност от подобна дейност за правилното обществено и естетическо възпитание. Изостреното му съзнание на общественик и писател не се е помирявало с лекомислието на хора от рода на станчевци. С каква прямота Вазов сочи бездарията и на А. Голчев, който след като издал

¹ Събрани съчинения, т. 18, стр. 12—14.

множество стихотворения „едно от друго по-блудкави“, написал и една драма в стихове „Цеко или освобождението на България“. Лишен от всякакъв талант, самозваният драмописец изпълнил съчинението си „с тежки и студени стихове, в които не се проявява никаква светла мисъл, никакво въодушевление, никакво поетическо изкуство“. И по този начин хвърлил е „въз клетата ни литература още един срам“. ¹ А пък А. Узунов е отишел по-далеч — към бездариято е прибавил и явния си стремеж „да обругае лица действителни, под настоящите им имена“. „Това не е драма, а един отчаен и кален пасквил“, внесъл нови дисонанси сред кресливия хор на станчовци — се провиква с негодувание Вазов. ² Все в подобна фейлетонно-сатирична форма изразява възмущението си и от появата на комедията „Килия“ (1881), играна в много градове в страната. „Блажена публиката, която е имала възможност да се порадва на това ново създание на безграмотността и варварщината.“ ³ Във връзка с опитите на бъдат отново играни драмите на Войников, Вазов обосновава диалектичката същност на характера на литературата, на художествения вкус, на националните културни и естетически потребности. В предосвобожденската епоха драмите на Войников са били истинско знамение на времето, играят немалка патриотично-възпитателна роля. Изобразените в героично романтичен план исторически събития са пораждали „чувства нови, чудни, потресающи“, с които простият българин „се виждаше в миг преобразен, нов човек“. Но наивни са опитите на онези, които и при новите условия искат със същата тематика и похвати да развълнуват и днешната публика — предупреждава Вазов.

Сега от драматичната творба се иска да преследва не само познавателни, патриотично-възпитателни цели, но и да доставя естетическа наслада, да поражда трайни изживявания. Скептичното отношение на някои към изискването драматургичната творба да доставя и развлечения кара Вазов нееднократно да подчертава, че за обществото развлеченията „са насущна потреба както хлябът, както солта, както дрехата“. Но и сега не пропуска да припомни, че характерът и на тази вродена човешка потребност не е еднакъв за всички времена. Необходимо е тя да се насочва и облагородява, първичните инстинкти да се култивират с оглед на обществено-историческите задачи и нравствено-духовното възмогане на човека. За да може театърът да изпълни това свое задължение, на сцената трябва да се явяват такива произведения, които да отговарят на бита, на интелектуалното равнище и психиката на съвременния зрител. Но колко огромна е още дистанцията между необходимото и реалното. „Невежеството дава днес тон на нашата драматическа книжнина, безвкусие и тъпостта на масите раздават венците сега!“ А малцината, които са били способни да дадат храна „питателна, здрава, не фалшива“ са се отдали на по-леки занимания. Те не рискуват да отделят средства и време за литературната дейност, тъй като у нас „са малко ония, що търсят истинното и оценяват изящното — и обезсърчението и разочарованието ще бъдат едничката заплата на трудът му“ — говори Вазов от страниците на „Народний глас“ през 1882 г. ⁴ Сам изстрадал прелестите на тогавашната обществена действителност — изпълнена с политически страсти и дребни боричкания за власт, за слава и

¹ Събрани съчинения, т. 18, стр. 43.

² Събрани съчинения, т. 18, стр. 370.

³ Събрани съчинения, т. 18, стр. 378.

⁴ Събрани съчинения, т. 18, стр. 18—21.

богатство, Вазов не вини само хората на перото за плачевното състояние на драматургичната книжнина. Необходими са и обективни условия, поддръжка и насърчение от страна на държавни институции, за да се изяви и развива един талант. И в духа на възрожденците припомня, че в „Европа правителствата жертвуват милиони, за да създадат монументални паметници на науката и изкуството, да тикнат напред прогреса, да създадат авторитети и светили“, а в освободена България се правят „неискани от никого икономии в ущърб на светлината“, отговорните държавни лица „си правят углушки пред гласът на прогресът, който чука на портата“.

Колко застрашителна е била модата да се пишат всевъзможни драми свидетелствува и обстоятелството, че голяма част от критическите работи са посветени именно на произведения от този жанр. Почти всички, които са се занимавали и с критическа дейност, не са пропускали да посочат слабостите на едно или друго драматургическо произведение, да подсказват за особеностите на този род художествено-творческа дейност, да отправят съвети към драмописците. „За да бъде човек драматург, той трябва да представя лицата и действията им тъй живо и тъй нагледно, щото те да приличат на истински, а не да бъдат съчинени и измислени без всяка връзка с действителния живот“ — пише П. Пешов в рецензията си за драмата на Св. Миларов „Паданieto на Цариград“. А специално за историческата драма, подчертава се, че тя има и по-особени изисквания: тук въображението трябва да „дотъкми“ онова, което липсва в историята; необходимо е драматургът да бъде надарен с аналитичния и критически ум на историка, но и с „огнения език и крилатата фантазия на поета“. Като се спира последователно на отделните действия на драмата, критикът намира, че Миларов не се е съобразил с тези особености, не умеел „чрез сравнения, контрасти да изрисува героите живи и характерни“. Безпомощен се оказал Миларов и в стихотворството, затова и съветът на критика е — да се заема да пише за неща, за които е надарен.¹ В оценката на Пешов не по-случлива се оказва и комедията „Зестра“ от Никола С. Шарапчиев. Авторът е създал някои правдиви характери, но действията били лишени от всякакъв драматизъм: уж искал да пише комедия, а ни следа от по-непосреден комизъм или сатира. Истинските лица още не правят драма — припомня критикът на самозвания драмописец. Във връзка пък с излизането на трагедията „Приключенията на Дряновския манастир в 1876 г.“ от П. Франгов, същият критик с недоумение и тревога подчертава, че у нас трагедиите никнат като гъби, като чели само у нас е имало страдания, тегла, насилия, варварства. Причината за подобни увлечения Пешов вижда в слабата литературна подготовка на писателите. Те не познават своеобразието на отделните литературни жанрове, не умеят „да разполагат материала според литературните форми и най-подир бездарността им, която ги кара да подражават в писането, както малките деца“. Европейските писатели рядко пишат трагедии, защото знаят, „че трагедията не е за всяка уста лъжица“. За да се създаде истинска трагедия, трябва да се притежава искрица от Шекспировия гений. А Франгов сякаш е искал да съперничи с бездарията си на Станчов, неспособен да напише нито трагедия, нито изобщо нещо с известна художествена стойност. „Неразбирането го е накарало да пише трагедия за приключения, които се излагат най-добре в повест или разказ“. А неизбежно вместо трагедия получило се е „безсолена разказ в разговорна форма“, който не ни дава истината нито за въ-

¹ Периодическо списание, 1884, кн. VII.

танието, нито за неговите деятели. По думите на Пешов обаятелните фигури на Бачо Киро и на поп Харитон представляват извънредно благодатен материал за художествено изобразяване, но за съжаление били представени невярно от перото на Франгов. „Нам ще е драго да не се срещаме занаяпред на книжовното поле с г. Франгов, а също тъй и с тези, които са искали да пишат подобни трагедии“, — подхвърля с хаплива ирония накрая Пешов.¹

По-цялостно разглеждане на историческото развитие и особеностите на този литературен жанр — оказал се толкова привлекателен по онова време, намираме пак на страниците на „Периодическо списание“, но вече от перото на бъдещия голям литературовед проф. Ив. Д. Шишманов. Още като студент в Йена през 1885 г. той написва обстойна теоретико-критическа статия по повод драмата на П. Иванов „Апостоли на свобода“². Литературният дебют на Шишманов е нещо необичайно за тогавашната критика: не само по обсега на въпросите, но и по широтата и компетентността, с която те са разгледани. Сред тогавашните критически писания, изградени най-често в културно-публицистичен план, или задоволяващи се с едно по-общо посочване на слабости и достойнства, за да се отрече или утвърди едно произведение, обикновено да се изобличи и иронизира автора, Шишмановата статия наистина се отличава с научната трактовка на редица по-обща или по-специфични въпроси, свързани с литературната дейност.

Очевидно младият учен, който от години вече живее с подчертани литературни интереси, е имал съзнание за нравите и схващанията у нас по онова време при оценка на художествени творби и с основание иска предварително да изясни какво се разбира под критика. И понеже повод на статията му е едно конкретно произведение, още в началото той поставя категорично въпроса: „издържа ли г-н Иванов критика?“ И отговаря: „то зависи досущ от понятието, което се скопчва с думата критика“. „Ако под тая злочеста и безосновно намразена реч се разбира само кастрене, брулене и шибане или по-просто: рязане на бяс, ако някой си мисли, че критикът не трябва да се занимава с друго, освен с избухване на парцалуги и обръщане на сплути дрипели...“ — продължава своя дълъг, изпълнен с въпросителни и удивителни монолог Шишманов сякаш със словесния арсенал от фейлетоните на Каравелов, — в такъв случай критическият товар наистина ще се окаже „много тежък, Иванов не може го удържа“. „Но ако сме си съставили съвсем друго понятие за критиката, ако сме убедени, че тя е била, е и ще бъде едничката истинска учителка на добрия вкус, най-силният лост за подигането на доброто и хубавото, — че тя не е злобна простакния, а небесна богиня, може ли тогава и да се питаме: издържа ли Иванов критика?“ Може в това така общо определение на критиката да има нещо от разбиранията на либералите-просветители, не може обаче да се отрече, че Шишманов иска да издигне тази толкова необходима и плодотворна дейност над дребнавите страсти и боричкания, да я освободи от голословните, немотивирани отричания или превъзнесания. И той бърза да предупреди: „Главното ни старание не ще бъде да дръгнем г-на Иванова, ами да принесем някоя полза, да покажем колкото ни иде отръки един подобър път на сиромашката наша драматическа

¹ Периодическо списание, 1884, кн. XI.

² Периодическо списание, 1885, кн. XV, стр. 448—496.

му з а.“ Съжденията на Шишманов далеч не се ограничават само върху съчинението на П. Иванов. То е само повод да бъдат засегнати въпроси както от общото литературно развитие, така и от тогавашния наш литературен живот или пък от идейно-естетическо, художествено-творческо естество.

Кое кара младия учен във връзка с едно незначително произведение да прави такива дълги историко-литературни, теоретико-критически екскурзии? Очевидно, на първо място, съзнанието за твърде слабата литературна образованост на хората, заели се с книжовна дейност. И второ — убеждението му, че така изградена и разгърната статията ще отговаря най-добре и на програмата на „Периодическо списание“, по-специално на критическия отдел, програма, начертана така далновидно още при основаването му от В. Друмев. Неговите именно основни принципи и похвати при разглеждане на едно произведение начеващият критик се чувствава задължен не само да припомни, но и да следва в известна степен. Още едно доказателство за непреходната значимост на много от възрожденските литературни традиции, за безспорната близост в естетико-критическите разбирания на отделните представители на литературната мисъл през двете обществено-исторически епохи.

Ако българските драмописци познаваха многовековното литературно развитие, ако имаха определени теоретико-естетически схващания и съвременни художествени концепции, ако разбираха особеностите на националната психика и душевност, те не биха се залавяли с такова лекомислие за перото. А и за критика тогава не биха били наложителни обстоятелствите интерпретации на вече изяснени от науката проблеми. Той би могъл направо да премине към оценката на конкретното произведение. „Лесно щеше да ни бъде тогава да се впуснем непосредно в разглеждането на каква да е драма, ние сяхаме само да з а г а т в а м е за онези неща, които трябва днес с цял куп думи да обясняваме. Но тъй, както сме си сега — какво да захванем? Да вземем да критикуваме някого и да го режем, без да му речем защо, без да му обадим какво ни се види лошо, без да му покажем лакътя, с който мерим — то е грях. Нуждата от по-съвестна, по-подробна критика става у нас толкоз по-голяма, колкото повече нараства броят на литературните ни произведения.“ Нали именно неосведомеността и неразбирането са станали причина у нас да виреят разни франговци, станчовци и всякакви други писачи, наводнили литературата ни с безброй недомислия! Ето кое кара Шишманов да подхвърля на по-цялостна трактовка едно посредствено произведение. Той предварително заявява, че ще разгледа драмата на П. Иванов от четири аспекта: „откъм идеята ѝ; откъм характерите, потиците и шетбата ѝ; откъм външния ѝ строй; откъм езикът ѝ“. И преди да посочи как са решени тези въпроси от автора, критикът проследява как те са били третираны от големите представители на литературната мисъл през отделните епохи. Но той не остава само при чуждите мнения. Навсякъде се чувствава неговото творческо отношение; онова, което са достигнали другите, се преплита със собствените му съждения и мисли, наблюдения и изводи върху по-общите и по-специфични страни на драматургичното изкуство или въобще върху художественото творчество. А това прави от статията един своеобразен историко-литературен, теоретико-критически трактат.

За Шишманов идеята „е не само най-главната част на драмата, но тя е и огледалото, в което най-хубаво може да се види дарбата на драматическия писач, тя е истинското мерило на неговата душевна пъргавина и сила“. Но успоредно с това предупреждава, че идеята далеч не изчерпва

същността на драмата. Онова, което я отделя от сродните ней поетически видове — продължава Шишманов — това е действието. Тук са изказани интересни съждения за особеностите на драмата в сравнение с другите литературни жанрове — особености, останали непознати за автора на „Апостоли на свободата“: „Истинската драма не може, нито иска да се подлага само за архив, за учебник по историята, нейната цел е много по-висока — възпитателна, нейната основа много по-дълбока — естетическа, затуй тя носи на челото си думата „идея“. А мнозина от българските писачи продължавали да смятат, че драмата „е само за очите на гледачите, а не и за техните сърца“, гледали на нея като на „карагъоз-пердеси“, като на средство за „повърхна забава“, а не „и за поука“. Като поставя пред драмата и нравствено-естетически задачи, Шишманов предупреждава за опасността тя да не се превърне в суха дидактична проповед, да си намята тогата на строг моралист, което най-много отблъсква зрителя.

Спираме се по-подробно на тази Шишманова статия, защото е твърде показателна не само за верните позиции на младия литератор, но и за подема, който вече настъпва в развитието на националната естетико-критическа мисъл. Тук за пръв път някои въпроси получават такава разгърната научна трактовка; за пръв път се говори в такъв широк план за своеобразните изисквания на една драматическа творба. Много от изказаните мисли не са изгубили своето значение и в наше време. Ето например какво е казано за някои от предпоставките, обуславящи безсмъртието на една драма: „Ние не принадлежим именно към числото на ония, които са убедени, че художникът трябва да се придържа о едни установени веднъж образци, като слепец о тояга. Ние сме на мнение, че той трябва да работи по духа на своето време, ако иска да остави нещо трайно на света, нещо вечно. Само из съвременната почва, из тая почва, на която е пораснал, може да изчерпи безсмъртие“. Колко много истини се съдържат в тия думи! Колко просто и ясно е казано за толкова съществени въпроси, по които и днес много се пише и все още някои не искат да ги видят в истинската им светлина и значение. Колко проникновено говори Шишманов за онова, което определя трайността на естетическите ценности, безсмъртието на големите писатели! Или пък за законите на литературно-художественото и теоретико-естетическото развитие, за общочовешкото и националното в литературата, за общото и специфичното, което характеризира отделните епохи, направления и т. н. „Много спорове биха се избегнали, много ядовити стрели не биха били използвани — припомня със загриженост той — ако писателите и критиците се постаряха да внимат по-дълбоко в процесите на историко-литературното развитие, ако живееха с духа и задачите на своето време, ако подхождат конкретно-исторически към жизнените и художествени явления. Множеството примери от световната литературна история ни карат „да си отворим и ние очите, те искат да ни убедят, че и нашето изкуство ще цъфне и ще завърже само тогава, когато пусне корени в почвата на народния дух. Този истина си струва да се забележи както от нашите първични писачи, тъй и от критиците. Първите ще се избавят веднъж за всякога от робското подражание, а вторите ще се отучат от сляпото обожаване на чуждото, ще станат по-търпеливи и ще навикнат да ценят и своето си, каквото и гдето го намерят“ — говори с патриотична тревога и чувство за дълг пред националната култура Шишманов.

Едва след такава обстойно разглеждане на обективните и индивидуално-психологическите предпоставки на драматическото изкуство Шишманов отсъжда: „Апостоли за свободата“ не е истинска драма“ — преценка логически

и научно обоснована. А що се касае за чистосърдечните признания на П. Иванов в предговора, че не е направил нещо „изящно по драматическото изкуство“ и че главната му цел била „да не останат забравени движенията за политическото ни освобождение“, в подобни изповеди Шишманов вижда опити за камуфлаж пред читатели и критици, форма за оправдаване на недостатъците на произведението. Ако намерението на П. Иванов е било да не бъдат „забравени движенията за политическото ни освобождение“, както уверява, „той щеше да тръгне по същия друм, по който Захари Стоянов днес мъжки крачи, той щеше да пише записки, мемоари, защото по такъв и само по такъв начин можеше да се постигне целта“. Несъмнено авторът напълно съзнателно е решил да пише художествено съчинение, но „замъчила се гората, че родила мишка...“. Вместо драма да излезе, явява се на бял свят един с малки изключения сух като козя пастьрма катехизис“. Драматическият не е имал определена идея, ясна цел, неспособен се е оказал психологически да мотивира действията, да изгради образи, да създаде обединяващо звено между отделните герои и в резултат се е получило едно повърхностно, безполезно съчинение.

Шишмановата рецензия наистина представлява уникално явление през 80-те години. За разлика от другите критици той не се задоволява да утвърди или отхвърли едно произведение въз основа на най-общо впечатление или на някои негови черти. Критикът би могъл направо да произнесе своята присъда, но той иска да убеди с необходимата историко-литературна и критико-аналитична аргументация защо П. Иванов не е успял да напише драма. Ако потърсим в предходната критическа книжнина прояви със сходна трактовка на едно произведение, то такива тенденции ще открием у В. Друмев. В обстойната си статия „За критиката“ именно Друмев за пръв път поставя изискването преценката на едно съчинение да става на широк план и се стреми да следва тези си схващания в практическата си критическа дейност. Разбира се, Шишманов отива значително по-напред в това отношение — и по широтата на поставените въпроси, и по компетентната им интерпретация, и с умението си да свързва историко-литературното разглеждане на проблема с теоретически постановки и конкретни художествени анализи.

Още нещо, което ни кара отново да си спомним за някои страни на възрожденската критика, то е езика, на който е написана Шишмановата статия. В стилно-езиково отношение тази първа работа на младия учен твърде много се отличава от по-сетнешните му изследвания. Тук изложението е наситено със страстна публицистичност, с образи и сравнения от разговорната реч, с реплики и иронични забележки, с чувство на хумор и едновременно на високо съзнание. Ето например как приключва Шишманов: „П. Иванов няма наистина някоя особита драматическа дарба, но и не заслужава да го оставяме да се лови на хоро с Гребенаровци и побратими. Само че трябва и той да ни разбира, да не ни се мръщи, ако при старанието си да го отървем от оная дружина сме го пораздърпали и поразчорлявили. Ние искаме най-напред едно нещо от него: да възлезе на едно по-високо становище и да захване сам да се уважава, ако иска и хората почет да му отдават. Да хабиш силиците си за тоя, гдето вее, да пръскаш хубавичкия си умствен имотек, само за да пълниш още приживе книгобранките, то е грях“. А след обстойното разглеждане на езика на драмата Шишманов се обръща към всички хора на перото с думите: „Искате ли да оставите трайни паметници, не се дръжте само като слепци о римата, о външния изливък на поезията, ами гледайте засега да окичате, да обогатявате езика, . . . създайте го, пък тогава го лейте, в каквито калъпи обичате. Титанска работа от вас

се не иска, търсете и ще намерите, тропайте и ще ви се отвори. Лъжете се, ако мислите, че нашият език е беден, той е по-богат, отколкото и най-големият шовинист може да си представи, само че той не се нуждае от Богоровци, ами от Миладиновци. Окичайте езика, докато има още време, докато не сте заминали в редовете на Огняновича или Христякя Павловича. Не мислете, че със сегашния си език стоите много по-високо от тях. Подир сто години и вам ще се подсмиват тъй, както вие тях. . .“

Наистина какви верни указания и проникновени грижи за развитието на националната ни литература и култура! Подготовката на учения се съчетава с будно патриотично съзнание, историко-теоретическите познания — с умение за конкретен анализ, широкият обхват на въпросите — с конкретни препоръки за по-нататъшен подем на националния ни духовен живот.

Все по средата на 80-те години пак в „Периодическо списание“ Шишманов излиза и с друга една статия — за драмата на К. Величков „Вичензо и Анжелина“. ¹ Сред потока от безлични драми, комедии, трагедии Шишманов е петимен да види един слънчев лъч да прореже гъстата литературна мъгла. Познавайки Величковото дарование, той се заема да направи „един по-сериозен разбор“ на драмата му, с надежда, че ще бъде правилно разбран от писателя. И кога в ироничен, кога в сериозен тон, с твърде находчиви сравнения и житейски мъдрости разкрива многообразните ѝ недостатъци. Защо е трябвало начеващият драмописец да подражава толкова отблизо на Шекспир и подобно на великия английски драматург да дири сюжети чак в Италия? Нима подобни мотиви не предлага в изобилие и българската действителност — учудва се Шишманов. Ако подражанието се е увело вече като практика в литературата ни, „то това не ще да каже, че трябва да копираме и да разчекваме произведенията на чуждите писатели тъй несвястно“. И в духа на онова, което говореха Каравелов, Бончев, Ботев при подобни случаи Шишманов съветва: „ако не знаеш да подражаваш (по нашата терминология: да побългариш) едно нещо, заеми се по-добре, че го преведи, потомството ще знае да ти въздаде приличната благодарност“.

За разлика от първата си рецензия, тук недостатъците са разкрити в по-друг план. Като запознава читателите със съдържанието на отделните сцени последователно, сочи очевидните несъответствия, слабости, грешки било при обрисуване на лицата, било в трактовката на сюжетното развитие. Мисълта на критика е особено колоритна. Чрез загатвания и умствени реплики, чрез възклицания, въпроси и резки обрати на мисълта той ни кара да почувствуваме илюзиите, наивитета на автора да присади на наша почва чужди нрави и отношения, поверия, психика и т. н. Във връзка с монолога на Анжелина, когато тя призовава мъртвите из гробовете, уверявайки ги, че вижда сенките им да блуждаят около нея, Шишманов възкликва: „Где се намерваме? В кухнята на Гьотевия Фауст ли или на бойното поле при вещиците в Шекспировия Макбет? За бога такива думи из устата на едно залобено, наивно, седемнадесетгодишно, макар и да кажем двадесетгодишно момиче! — Ама господин Величков! Психоложе! . .“

Въпреки явните несполуки, Шишманов, който познава Величковото дарование и копнее да се яви нещо по-обнадеждаващо на литературната нива, не пропуска да подчертае в края, че очаква повече от писателя. „И имаме право да се надяваме, защото той е сега между народа си и е в положение да изучи езика му, духа му и нравите му, та да не се вижда други път принуден да ходи да конкурира с италианската литература. Пишете, г-н Ве-

¹ Периодическо списание, 1884, кн. VIII, стр. 149—163.

личков, други път за българите и за българския живот. . . "Ето къде вижда младият критик предпоставките на всяка художествена сполука. Така още с първите си стъпки на критическо поприще, бъдещият бележит литературен историк застава на реалистични позиции, насочва националната ни литература по пътя на правдивото отразяване на българската действителност в нейното историческо развитие, съвременно състояние и по-нататъшни тенденции.

Както и преди Освобождението, реакцията срещу механичното подражание на чужди поетически образци пронизва значителна част от критическите писания. Неведнъж и не от един се изтъква връзката, която съществува между писател и общество, между конкретната жизнена атмосфера и характера на художествената тематика. От подобни позиции и П. Пешов критикува К. Величков във връзка с отпечатването на неговата „селска“ приказка „Найда“.¹ Но докато Шишмановата критика бе съчетана с указания за по-нататъшни усилия, Пешов се ограничава да заяви, че Величков се радвал на незаслужена слава. Очевидно склонността на поета към сантиментално-романтичното, както и увлеченията му по подражание на чуждото са давали основание на неколцина да отричат въобще всякакъв талант у него. А нерядко подобни отрицания са били обусловени, както и при Вазов, от партийно-политически съображения.

Наред с драмописците не били малцина и онези, които са се опитвали в стихотворството, без да си дават сметка за особената природа на поезията. Това става причина често да се припомнят някои азбучни истини. Така напр. по повод излязлата през 1884 г. книга на М. Балабанов „Домашни забавления или песни детински и разни други“ П. Пешов подчертава, че никакво образование и старание не помагат, ако човек не е надарен с поетически талант, който обикновено се изявявал на млади години. Тогава човек е най-впечатлителен, има „фантазия най-богата и чувства най-неудържими и осетни“. А Балабанов, освен че нямал дарба, отгоре на това решил и на стари години да става поет! А за преводите му от гръцки критикът заявява, че в тях нямало „ни поезия, ни логика, ни смисъл и граматика“.² Обикновено твърде строг в преценките си, макар и не всякога аргументирани, Пешов е снизходителен към творби, написани върху поетиката на народната песен. В същото време, когато съди така строго някои Вазови стихове, Пешов се изказва особено ласкаво за поемата „Богдан юнак“ от някой си К., където в алегорична форма се разказвало за историята на българския народ — от падането му под робство до края на последната сръбско-българска война. По думите на критика поемата била „рядко явление в нашата литература“, авторът ѝ използвал народната поетика, както някога направил Н. Козлев в поемата „Хайдут Сидер и Черен арап“.³ И в рецензията си за стихосбирката на Хр. Ив. Дюкмеджиев Пешов повтаря някои от така често срещаните съждения за естеството на поетическото творчество, за необходимостта от талант, но и сега твърде общо. Макар и правени в духа на реалистическата естетика, те не говорят за някакъв подем на критическата мисъл. Ето например какво се казва за формално-художествената страна на поезията: „Най-изпъкналият белег на къпоавите стихове е спъването в четенето им, многоглаголието им, мъртвината в ритмите и уйдормата в съ-

¹ Периодическо списание, 1884, кн. X.

² Периодическо списание, 1884, кн. XI.

³ Периодическо списание, 1885, кн. XVIII.

звучието, — неща, които звънят на ухото както скърцането на ненамазаните колелета“.¹

По-разгърната критическа статия за поетическо произведение представява рецензията на Алеко Константинов за „Поема на злото“ от Стоян Михайловски.² При всичката самобитност на творческата му индивидуалност, в тази своя първа критическа изява Алеко не проявява оная оригиналност, свойствена на художествените му творби. Заслугата в случая му се състои, че се заема да направи достойно появята на едно дарование сред ширещата се литературна сивота, като аргументирано сочи и сполуките и неуспехите на поета — поискал чрез една своеобразна символика да изобрази недъзите в обществото. Покрай дълбоката си тревога от появата на толкова посредствени и пошли писания, Алеко долавя и здравите тенденции, постепенното раздвижване на националната творческа енергия, разгарянето на духовния огън, тлеещ под пепелта. „И ако сега става това, то как да се не надяваме, че занапред тези искрици ще се увеличат и в количество и в размер, че ще възпламенят по-добър материал, движението ще стане по-всеобщо и тогава ний ясно, съзнателно ще се упътим към мирното умствено развитие“ — пише Алеко със свойствения си оптимизъм. Той проявява верен поетически усет при анализа на поемата. От изострения му поглед не убягват и прекомерната самонадеяност на поета, и несъмненото подражание на някои френски поетически образци, и не винаги оправданата патетичност на стиха, и някои фактически несъобразности, нелогичност на мисълта, анахронизми от различно естество, при очертаване на поетически образи или разкриване на идейно-естетическия замисъл. За разлика от други, критикът не остава при общите оценки и декларации, а всичко подкрепя със съответни цитати от разглежданата творба. Критическите бележки засягат както съдържанието, така и формата на поемата. Прави впечатление, че проявява широки познания върху особеностите на стихотворната техника. Подхвърля на формално-художествен анализ редица места, преди да заключи, че поетът е проявил небрежност или неразбиране в тая насока. Но при всичките си критически бележки Алеко подчертава, че Михайловски „обладава един богат поетически дух и силно въображение, един истинно поетически и величествен слог. Ний си направихме следующето предположение: ако би г. Михайловски да обладаваше стиха на г. Ив. Вазова или ако би г. Вазов да обладаваше духа на г. Михайловски, то ний би се гордели с един високоталантлив поет“. Тази твърде показателна за Алековите естетически концепции съпоставка идва сякаш от онова възхищение, с което той се отнася към внушително изградения образ на Луцифер. Като цитира няколко стиха, в които се разкрива демоничността на образа, Алеко Константинов възкличава: „Е наистина величествено-демонично тържество! Четеш този куплет и забравяш всички недостатъци на Поемата. Пред тебе се рисува вече тържествующият демон; ти виждаш гигантско олицетворение на безпределна злоба. Ти съглеждаш, че чрез адско-злорадна усмивка, смесена със „скрежет зубовний“ се изригва победен възглас срещу създателя на вселената. . . Ти четеш, повтаряш и няма настигане. . .“ Монументалността на образа се откроява с още по-голяма сила на фона на нескопосаните опити, „които юноши-стихотворци току бързат да поднасят на читающата публика. Счукай ги всички в една стъпа и пак няма да се набере поезия и величие само за единия цитиран куплет от Пое-

¹ Периодическо списание, 1884, кн. X.

² Периодическо списание, 1889, кн. XXXI.

мата. . . " Като изтъква и някои сполуки на поета при изграждане образите на Ева и на Адам, критикът заключава, че всеки, който следи развитието на „нашата книжнина, ще похвали г. Михайловски, задето е създал своята „Поема на злото“ като ни е дал възможност да получим едно естетично наслаждение в четението ѝ и да възпитаем в себе си надежда, че един талантлив поет, като употреби повече старание за чистотата и гладкостта на своя стих, може и на нашия необработен език да създаде едно велико поетическо творение“. Днес една такава оценка може да ни се стори за прекомерно висока, още повече, че не на Михайловски бе съдено да доказва годността на нашия език за създаване на „велики поетически творения“, каквито бяха вече създадени две десетилетия преди него. Важното в случая е друго: „Поема на злото“ със своя изобличителен патос и злободневна сатиричност е допаднала извънредно много на Алековия идейно-естетически свят — влязъл в конфликт с тогавашната пошла, лишена от по-високи стремежи буржоазна общественост. Нали и цялото му литературно творчество е подхранено именно от този конфликт, който донесе смъртта и безсмъртието на писателя.

Не може да не се подчертае все по-голямото значение, което започва да се обръща на поетическата форма, на художественото изпълнение. Колкото и дълбоко да е замисълът на поета, каквито и съвременни идейно-философски концепции да има, ако те не намерят адекватно художествено възплъщение, творбата не ще бъде в състояние да изпълни своето предназначение. Особено се подчертава, че изискванията към съвременните поети, заели се да претворяват патриотическа тематика, са много по-големи, изисквания, които произтичат от утвърдените вече здрави традиции в тази област през възрожденската епоха. Безспорните завоевания на националната поезия задължават да се върви все по-напред, да не се профанират съкровенията възделения на българина и се принизява естетическият му вкус.

Както вече бе изтъкнато, големите писатели от 80-те години живеят в една или друга степен с патоса на възрожденската епоха. Ако в обществените им позиции този патос звучи с нееднаква сила, а в моменти дори в известен дисонанс, то в литературната им дейност той се чувства по-осезателно. Нали най-значителните художествени завоевания възсъздаваха възрожденската тематика! Наред с усилията чрез средствата на поетическото слово, на мемоаристиката или публицистиката да бъдат направени достойни на новите поколения дейци и събития, дали съдържание на онази драматично-величава епоха, появяват се и опити да се очертаят образите и дейността на някои от големите възрожденски творчески личности в историко-литературен или литературно-критически очерков план. В това отношение интересни са двата очерка на К. Величков за Г. С. Раковски (1885) и за Л. Каравелов (1884).

Очеркът за Раковски, писан по случай пренасяне на костите му в България през 1885 г., говори за дълбоко преклонение към автора на „Горски пътник“, утвърдил непреходни традиции в национално-революционното движение, в новата българска литература. Макар Величков да не разглежда аналитично поезията на Раковски, подчертава, че тази обаятелна личност е намерила най-пълнен израз в неговата литературна дейност. Заварил твърде бедно книжовно и литературно наследство, Раковски си поставя грандиозна задача — да повдигне националната творческа мисъл на световно равнище, „да ѝ даде отпечатък, съответствующ с идеалите и стремленията на народа“. Величков добре разбира, че съчиненията и поетическите творби на Раковски, преценявани от съвременни позиции, „губят много от своята цена в отноше-

ние както на литературното си достойнство, така и в научното си съдържание“. Застанал на верни историко-литературни позиции, специално подчертава, че правата на критиката не могат да имат голямо значение по отношение съчиненията на Раковски. „Тяхната цена стои не в повечето или по-малко относително литературно достойнство, което имат, а във великото влияние, което са упражнили над духовете и в резултатите, които са произвели. . .“ И сам Величков разглежда какво обаяние е имала над духовете поемата „Горски пътник“, колко съвести е пробудила, колко сърца е възпламенила за народополезна дейност.

По-показателна за естетико-критическите позиции на Величков е студията му за Л. Каравелов. В нея се води и полемика с онези, които неоправдано възвеличавали, идеализирали дейците от миналото, като в случая се има предвид авторът на „Българи от старо време“. Подчертавайки, че историята зле се отплаща на незаслужено възвеличаване, авторът на очерка декларира намерението си да даде вярна оценка на Каравеловата личност, на литературното му наследство. Макар да заявява, че Каравелов прокарал дълбоки бразди в националната ни литература, Величков не успява да вникне и разбере нито идейно-емоционална същност на поезията му, нито естетическите богатства на оригиналната му белетристика. Според Величков Каравелов пишел стихове само за да изрази определена мисъл, те нямали нещо поетическо, не въздействували на читателя. „Ония, които намират поезия в стихотворенията му, правят си илюзии в достойнството им, единствено поради тенденциозното направление, с което се отличават по-голямата част от тях. Лишени съвсем от лирическо движение, те се докосват повърхностно и без въодушевление до възпявания предмет и остават читателя студен и нетрогнат“. В поезията си Каравелов се ръководел от разума и не допускал участието на чувствата и въображението. А това убивало поезията, защото нейният извор бил „човешкото сърце“. Величковите разсъждения сякаш вървят по линията на онова, което говореха просветителите-либерали, съдещи за значимостта на поетическото творение от нравствено-сентиментални, консервативно-романтични разбирания. Той не може да си обясни защо Каравеловите стихове били изпълнени с песимизъм, защо гледал на нещата откъм лошата им страна, сякаш оставал глух за доброто и светлото в живота. Известна стойност намира само в стиховете с природни мотиви, оправдава тъгата му по отминала младост, както била изразена в „Хубава си моя горо“. При всичкото си обаче отрицателно отношение, прекалено строгият съдник не е могъл да не признае, че и като поет Каравелов се извисява над всевъзможните бездарни стихоплетци, подвизавали се преди и след него, към които е било отправено не един път острието на критическото му перо. Единичното безспорно достойнство на Каравелов като поет Величков вижда в обстоятелството, че е обработил българския стих и е доказал, че и „българския език е способен за поезия“.

Главната заслуга на Каравелов за българската литература трябва да се търси в белетристиката му. Той слага началото на българската повест, създава творби „от които някои ще останат и ще се ценят винаги, било по съдържанието си, било по езика си и стила си“. Но и сега критикът намира много от повестите за незавършени, защото били писани за нуждите на вестника „по предначертана веднъж схема“, с чести прекъсвания поради друга заетост на писателя. А всичко това лишавало творбата от поетическо единство. По-лошото обаче в случая идвало от това, че Каравелов не обработвал художествено-творчески онова, което заема от други. Стилът му бил твърде прозаичен, лишен от всяко вдъхновение. „Колкото и високо да

иска да издигне мисълта, стилът лази по земята и сваля най-сетне и нея долу“. Величков разделя повестите на Каравелов на „патриотически“ и „нравоучителни“, като подчертава, че последните, „нравоучителните“, имат далеч „по-висока литературна стойност“. А ето и твърде странните му аргументи: при повестите със сюжет от борбите между българи и турци писателят не е могъл да даде вярно изображение на вековния поробител, тъй като малко познавал неговата същност. „Различието на вярата и на народността не е позволила никога да се установят между нас и тях (турците) никакви връзки социални, никакви общи морални интереси. Ние сме останали винаги два свята, затворени един за други, непознати един на други. Всеки е живял за себе си. Когато освобождението дойде, то ни намери, подир пет века, така чужди един на други, както в първия ден, когато турците са установили владичеството си над нас. Омразата, съществуваща между притеснители и притеснени, наместо да се укроти, е расла с времето, но тя никога не е дохождала в стълкновение с противоположни чувства. Не е могло да има почва в отношението на едните с другите, за трагическа борба между враждебни, непримирими страсти. В това и състои трудността на задачата за писателя, който иска да осветли живота ни под турците“. Едва ли е необходимо да се посочва, че художествената практика на немалко писатели опровергава тези твърдения на критика. Нали едни от най-значителните творби бяха създадени именно с тематика от борбите между българи и турци! Още по-неубедително звучи заключението на Величков, че Каравеловите повести страдали от „творческа изобразителност“ и „художествена обработка“, главно поради своеобразните възрения, които имал писателят за литературата. „Тия възгледи са чисто утилитарни. Каравелов не се е задоволявал в своите повести да представлява картини от живота. Той е искал читателите да извлекат полза от представляемите картини и то в смисъл на идеите и началата, от които се е ръководил той сам“. И по-натък: „Каравелов не описва само в своите повести, а поучава. Той не представлява само картини пред читателя, а и заключения. У него не само отсъствува всяка обективност, но той нито се старае да прикрие пристрастието си. От там у него тия постоянни отстъпления от описуемия предмет, тия дълги и много пъти тривиални разсъждения, които придават ако не на всички, то на голяма част от повестите му характер на газетни фейлетони“. При автора на „Мамино детенце“ публицистът и писателят вървели ръка за ръка, което се оказвало пагубно върху художника. След като бе отрекъл на Каравелов възможността да опознае душевността на турците, техния бит и психика, сега Величков пък пише, че писателят не е могъл да изобрази вярно и живота на българите, защото не го познавал, дълги години живял във отечеството.

Величков сам признава, че наблягал на недостатъците на Каравеловите повести, защото искал да отрезви някои млади в голямото си преклонение пред писателя, стигащи и до подражание. А от друга страна — да охлади онези, които го превъзнасяли незаслужено. „Ние сме слушали и чели такива отзиви от някои крайни обожатели на Каравелова, които прогласяват, че само онези могат да претендират за името на писатели, които вървят по неговите стъпки.“ Очевидно не е трудно да се схване, че Величков има предвид Захари Стоянов, който, както вече бе отбелязано, издига Каравелов на най-висок пиедестал като писател, критик и публицист. В тази висока оценка голяма роля безспорно е изиграло и родството в обществено-политическите и идейно-философските възрения на двамата апостоли на национално-революционното движение. Величков е бил чужд на революционно-демократи-

ческата идеология. Литературните му схващания, макар и с патриотично-хуманитарна насоченост се различават значително от материалистическите концепции за характер и роля на литературата. Струва ни се, че не ще бъдем далеч от истината, ако обяснение за твърде отрицателната преценка на Каравеловото литературно наследство потърсим и в желанието му да опровергае на всяка цена неговия апологет З. Стоянов. А известно е, че по онова време Величков и З. Стоянов стоят на противоположни политически лагери, което обуславя в значителна степен взаимните им отношения като писатели и критици-публицисти. Но и каквито обяснения да търсим на твърде необоснованата и по същество невярна Величкова преценка на Каравеловата белетристика, безспорно е, че това се дължи най-вече на различието в идейно-философските и естетико-критическите възрения на двамата писатели. С очертка си за Каравелов Величков сякаш се явява продължител на оная либерално-просветителска линия в критиката, която се очертава още през 60-те и 70-те години.

Бързата общественно-политическа поляризация, борбата, която се разгаряла между отделните партии, дават своето отражение и в литературно-критическия живот. Политическата принадлежност на писателя е определяла често и отношението към творчеството му. При все че още не се открояват дълбоки различия в естетическите концепции, в литературния живот се обособяват няколко групи, всяка разполагаща със свои периодични органи, които са се отнасяли твърде критично и скептично един към друг. От една страна, „Народний глас“, „Наука“ и „Зора“, редактирани от Вазов и Величков, които издания минавали за органи на народно-консервативната партия, от друга — вестниците на прогресивно-либералната партия като „Независимост“, „Борба“, „Южна България“, на чийто страници З. Стоянов обнародва острият си критически статии и фейлетони, от трета — „Периодическо списание“ с твърде противоречива идейно-естетическа линия, редакцията на което вижда в „Наука“ и „Зора“ сякаш свои съперници и не пести нападите си срещу тях. Въпреки че всички апелират за обективност и безпристрастност при оценката на литературните явления, почти никой не може да надмогне идейните и политически симпатии и антипатии, личните си отношения и т. н. Колко болезнено реагира П. Пешов на критиките, отправени към „Периодическо списание“ от страниците на „Наука“ или на в. „Марица“. Критиките от Пловдив са окачествени като „еснафи“, които, въпреки голямата си неприязън към органа на Книжовното дружество, нямало да успеят да завържат ръцете и сковават езика му. А в появата на „Зора“ вижда чиста спекулация, нескопосано превъплъщение на „Наука“. В пристрастие обвинява и Ив. П. Славейков пловдивската журналистика: в тамошните вестници и списания пишат все едни и същи лица, взаимно се хвалят, критиките им са твърде субективни, необосновани и т. н. Хората, които работели в Княжеството, като М. Дринов, Н. Балабанов, П. Каравелов, Петко Славейков били по-достойни и скромни, по-безпристрастни, отколкото онези, които развивали литературна дейност в Пловдив — С. С. Бобчев, Величков, Вазов, Гешев.

Несъмнено, създалите се отношения между малцината представители на литературно-художествената и критическата мисъл, резултат на най-различни предпоставки, често отнемали много от творческите сили, което се отразявало на литературното развитие изобщо. Но, от друга страна, в тези спорове, покрай многото субективни съждения, характеристики, преценки и т. н. са се разкривали и верни неща, действителни слабости, над които носителите им не могли да не се замислят. На трето място във взаимните

критики, колкото остри и субективни да са били понякога, се е хвърляло известна светлина върху културно-историческите и индивидуално-психологическите предпоставки на литературата, върху нейния характер, роля, значение и т. н.

Типичен пример в това отношение представляват З. Стоянов и Вазов. Макар в разбиранията си за същността и предназначението на художественото творчество и двамата да стоят на демократически реалистически позиции и грижите им за създаване на народополезна литература да ги насочват и към активна културно-публицистична и критическа дейност, между тях се установяват своеобразни отношения.¹ Ако в своите „Записки“ той не е могъл, както сам признава, да говори хладнокръвно и безпристрастно за дейците на национално-революционното движение или за неговите противници, то и в публицистичната си и критическа дейност, засягаща проблеми и хора на онова бурно десетилетие след Освобождението, той не е могъл да изневери на своя страстен темперамент. Тази непримиримост се е изиявявала с особена сила към хора, които стоели на противния политически лагер. И тези своеобразни черти в характера и душевността на З. Стоянов трябва да се имат предвид, за да можем да си обясним защо се изказва с такава критичност за някои Вазови творби. Надарен с верен художествен усет, застанал на материалистически естетически позиции, той не е могъл да не види мощната творческа индивидуалност и поетическа сила на своя политически противник. Но, от друга страна, не е могъл да се примири с Вазовата инертност и боязън по време на освободителните борби, а още по-малко с обстоятелството, че възторженият певец на възрожденските дейци след Освобождението бил в редовете на ненавижданата консервативна партия. Следствие на това между двамата талантиви художници на словото и активни представители на литературната критика по онова време се създават отношения, които са показателни не само за характеристика на индивидуалностите им, но и за тогавашната обществена и литературна атмосфера.

Когато през 1881 г. в „Наука“ Вазов започва да печата своите спомени „Неотдавна“, З. Стоянов обнародва в сливения вестник „Съветник“ една твърде злъчна статия срещу поета.² Несъвместими са за З. Стоянов възторжено-романтичното отношение на Вазов към герои и събития от 1876 г. с поведението му през ония драматични дни. А и някои неточности от фактическо естество относно тези събития още повече раздразват темпераментния публицист-критик. „И така във възпоменанията на г. Вазова не се вижда друго нищо, освен противоречия на секи ред, ахкания и охкания, гръмливи фрази и поетически изражения, зад които авторът навярно искал да зашуми своята голота.“ Наскоро пак в „Съветник“ и пак с подписа „С“, З. Стоянов излиза с рецензия за повестта „Митрофан“.³ Тук авторът на повестта направо е обвинен в плагиатство. Като припомня някои моменти от съдържанието на „Ревизор“ и на „Повестъ о том как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем“ от Гогол, критикът прави някои съпоставки и заключава, че нашият писател е окрал големия руски класик. „Аз с презрение се отнесох към това обвинение и отговорих по-после в Со-

¹ Вж. подробно Димо Минев, Иван Вазов и Захари Стоянов, литературни отношения и влияния, Известия на Висшия институт за народно стопанство, Варна, 1958, кн. II.

² В. Съветник, 1882, бр. 33.

³ В. Съветник, 1882, бр. 35.

фия в статията си за моята черга“ — признава години по-сетне Вазов пред Ив. Шишманов.¹

В една друга статия „Обзор на българските поети“, печатана в хумористичния вестник „Кукуригу“ (1883, бр. 36) с псевдоним „Барон фон Брѝмбал“, З. Стоянов отново злъчно иронизира Вазов за спомените „Неотдавна“. Но не са пощадени и някои от стиховете му. Макар че владеел добре стихотворната техника, природата „забравила да му вдъхне поетически дух, т. е. картинното въодушевено изображение на това, за което иска да ни разкаже“ — отсъжда безапелационно критикът. И по-нататък уверява, че Вазов бил неспособен, поради своя плах характер, да възпее революционни събития и герои. Политическият противник на Вазов е извънредно бдителен към всяка проявена слабост от страна на поета. Във връзка с двете представления на Вазовата комедия „Михалаки чорбаджи“ в Пловдив отново осмива злъчно писателя и този път наистина не без основание. По думите на критика героите били жизнено неправдоподобни, сцените — изпълнени с исторически несъобразности. Дори и самозвания рухчушки драматург Т. Станчов не би дръзнал да прекроява така нещата — с явно пристрастие подхвърля З. Стоянов. „Както щете, но героите на г. Вазов в „Михалаки чорбаджи“ са сакати същества. Имената им са български и турски, говорят на език понятен, но в същност те са кукли, безчувствени призраци и се привеждат в движение да говорят чрез нишки, които авторът държи в ръцете си. По всяка вероятност г. Вазов като признат вече като непогрешим талант, взел перото в ръката си и безсъзнателно надраскал една приказница, една шега, на която турил заглавие „Михалаки чорбаджи“. Ако никому не е простено да изопачава историческата правда, то още по-малко това е допустимо за Вазов, „който разбира много добре що ще рече драматическо художество. Никому не е простено, бил той поет или гений да се подиграва с литературата. Ние съветваме г. Вазова, че ако той иска да задържи своето място — румелийски поет, трябва да не фалшифицира живота“.²

За талантливия летописец жизнената и историческата правда е основно задължение на всеки писател. Тя е толкова по-неизбежна за онзи, който е решил да пресъздава действителни събития и хора от величавата предосвободенска епоха. И най-малката неправдоподобност в тази област извиква гняв и хапливи бележки. Но, от друга страна, писателят-критик не смесва характера и похватите на отделните жанрове книжнина, третиращи историческа материя. Като прави преглед на кн. III и IV на сп. „Наука“ З. Стоянов обещава да посочи по-късно недостатъците на изследването по черковния въпрос на Св. Миларов. А за печатаната в същото списание повест „Немили недраги“ мимоходом отбелязва, че не било необходимо Вазов да сочи авторите, отдето е почерпил сведенията за героите на повестта. „Ние питаме г. Вазова да ни отговори: повест ли пише той или исторически изследвания? Ако е последното той е в правото си да цитира стотина автори, а ако е първото — той няма право, защото от повестите и романите никой не изисква хронологически източници. Ние мислим, че г. Вазов бърка на текста с тия исторически подпорки“.³

Бележитият историограф и мемоарист не пропуска да уязви Вазов с повод и без повод. Във в. „Южна България“ (бр. 91, 1884) в рубриката

¹ Ив. Вазов, спомени и документи, 1930, стр. 236.

² Захари Стоянов, Неиздадени съчинения, 1943, стр. 112—113.

³ Захари Стоянов, Неиздадени съчинения, 1943, стр. 96.

„Литература“, във връзка с появилия се портрет на Л. Каравелов от А. Ми-
тов, З. Стоянов говори за необходимостта от пълно издание на съчиненията
на председателя на БРЦК. Изразявайки преклонението пред делото му,
той отново заявява, „че ако има писател със самостоятелно направление,
на когото съчиненията да не са умрели по-напред от своя автор, то тъй
писател е Л. Каравелов. Неговите трудове още за дълго време ще намерят
поклонници измежду потомството: по тях, а не по други, ще да се възпита-
ва за в бъдеще нашето младо потомство“. Това налага да бъде потгготвено
пълно издание на съчиненията му, които „ще направят епоха“ в книжовния
живот. И съвсем неочаквано, със свойствения си хаплив сарказъм, под-
хвърля: „Те ще принудят мнозина кресливи жаби, поклонници на Виктор
Юго и пр. да захвърлят своето перо и да се откажат по-нататък от всякакви
по-нататъшни литературно белетристо-творчески гъделичкания, защото
всеки ще да бъде в положение да направи разбор между истинското и кал-
павото“.¹ Няколко години по-късно (1889), по повод представянето на
драмата „Руска“, З. Стоянов отново иронизира поета и с характерния си
остър език заявява, че тя „е от ония произведения на Вазова, гдето фалшът,
посредствеността, грубите нарушения на епохата, характерите, на дра-
матизма са непростителни и позорни“. По-оправдано би било театърът да
играе чужди пиеси, „отколкото сакати дрипели, героите на които ходят
на кокили“.²

Острите, неумолимо критически, саркастично-иронични бележки на
З. Стоянов са излизали най-често с псевдоним. Но Вазов е знаел кой се
крие зад тях. Колкото и болезнено да е посрещал тия язвителни критически
бележки и подмятания, той не се увлича в спорове. Със свойствения си
хуманизъм отправя призови за благородство и търпимост между хората
на перото. А когато реагира, почти винаги дава по-широк обхват на от-
говорите си. И обикновено използва стихотворната форма.³ Но и при
всичките си призови за по-възвишени идеали, за заглъхване на низките
страсти и т. н. и той не намира в себе си сили да излезе с достоен отзив за
„Записките“ на З. Стоянов. Само мимоходом, по случаен повод подхвърля,
че в тях отсъствувала обективност и „трезвеният възглед на задачата на
историята“. Когато обаче след 1885 г. З. Стоянов отстъпва от демократи-
ческите си възрожденски позиции, съюзява се с монархията и с доверча-
ния потисник на българите — помашкия владетел Ахмед Търмъшлията,
тогава Вазов дава простор на накупелите чувства и в една бележка изо-
бличава отстъпничеството на предишния апостол на Априлското въстание.
„Но като вникнахме психологически в техните писания, в техните постъпки,
ний дойдохме до заключение, че тия люде — казъоните — са побъркани
в мозъка си, че тия са упарени от проста полуда и че в такъв случай може
сигурно да се очакват от тях най-невероятни, най-чудовищните, най-
предателските помислевания и постъпки“.

Не са малко стиховете, в които Вазов дава своеобразен отпор на критици
от рода на З. Стоянов, които стихове тук няма възможност да бъдат анализи-
рани. В тях, като реагира на отправените му язвителни нападки, често пре-
калено несправедливи, поетът обосновава своето гражданско поведение и ес-
тетическо верую. Но и той, при всички си хуманизъм и стремеж към едно

¹ Захари Стоянов, Неиздадени съчинения, стр. 156—157.

² В. Свобода, 1889, бр. 233.

³ Вж. стихотворенията „Кипеж“, Събрани съчинения, т. III, стр. 87; „Поезията“, т. II, стр. 191; „Към тържествуващите клеветници“, т. II, стр. 376.

по-обективно оценяване на литературните явления, едва след смъртта на бележития мемоарист и публицист се изказва ласкаво за белетристичния му талант, за талантливото му темпераментно публицистично перо. Това е един от характерните случаи, когато отношенията между двама писатели се определят не от близостта в литературно-естетическите им концепции и схващания, а преди всичко от политическата им принадлежност, от поведението им към обществените събития на момента. А това още един път потвърждава колко тясна е била зависимостта на литературните оценки, на критическата мисъл изобщо от общественно-политическата атмосфера на времето. И в това отношение съгледваме продължение на някои от възрожденските литературно-критически традиции.

Твърде противоречиво е отношението към творчеството на Вазов и от страна на „Периодическо списание“. На неговите страници излизат най-голям брой рецензии и отзиви за Вазови произведения в стихове и проза и то все от перото на П. Пешов. При редицата си верни съждения и оценки, този постоянен сътрудник на критическия отдел на органа на Книжовното дружество, който е искал сякаш с дейността си да замести Друмев и Бончев, които определяха облика на този отдел преди Освобождението, не съумява да прояви по-дълбоко критическо проникновение. Макар да признава таланта на Вазов и в съжденията си да изхожда общо взето от принципите на реалистическата естетика, произведенията на поета не винаги намират съответна справедлива оценка. Понякога във вярна насока се съгледват допуснатите от Вазов слабости от идейно или художествено естество, не са редки обаче и случаите, когато характеристиките са обусловени не от чисто литературни съображения. Антагонизмът между „Периодическо списание“ и излизащите в Пловдив „Наука“, и „Зора“, „Народний глас“ се чувствава и в литературно-критическите им писания.

С основание П. Пешов критикува комедията „Михалаки чорбаджи“. Вазов не успява „да извади от публиката тип на чорбаджилъка в лицето на Михалакия, описан невярно и неестествено“. А „изкуството не търпи лъжа и изопачаване на живи лица“ — подчертава критикът. Произведенията на художника „трябва да пречистят живота от мръсните и гнили елементи, като осветляват пред обществото високите и хубави идеали“. Но затова е необходимо героите да бъдат не измислени лица, а взети от действителния живот, да бъдат изобразени с техните характерни черти и многообразни прояви. Само тогава произведението може да убеди читателя, да го увлече и го насочи към размисли върху онова, което авторът е разкрил или подсказал в своята творба. Тук се крие именно непреходното значение и завладяващата емоционална сила на големите писатели като Гогол, Шекспир, Шилер и др. А Вазов за съжаление не е успял да нарисува жизнено правдиви характери, да се домогне до по-углъбено виждане и изобразяване на епохата, заключава Пешов.¹

И по друг повод същият критик припомня, че причините за Вазовите несполуки в двете комедии „Михалаки чорбаджи“ и „Митрофан“ се крият в непознаването на непосредната следосвобожденска действителност, проблемите на която се е заел художествено да пресъздава. Обратно — когато Вазов се е обръщал към възрожденската епоха винаги е проявявал верен усет и е създал вълнуващи произведения като повестта „Немили не-драги“ — говори Пешов в специалната си рецензия, посветена на тази

¹ Периодическо списание, 1883, кн. IV.

творба.¹ Тук героите, по думите на рецензента, били нарисувани с някои техни типични черти и прояви, макар и сега писателят да бил доловил повече външната им страна, отколкото своеобразието на вътрешния им живот. Като възхвалява поета за безпристрастието и възлението, с които разказвал за онова време, за хора като Странджата и Бръчков, критикът не без известно лукавство подхвърля, че Вазов бил неспособен да опише освободителното движение, защото стоял настрана от него, не го познавал. Според Пешов немалко от творческите несполуки на Вазов идвали от голямата му активност. Оттук и многократните съвети: да не бърза да пише, да не хаби силите и способностите си в недомислени трудове и т. н.; „иначе несъмнен му талант ще вземе лоша посока, ще се заплете из трънака на европейската поезия и мисъл и ще заглъхне“.

За несъмнения Вазов талант Пешов говори и в рецензията си за стихосбирката „Италия“, като отново го упреква в прекомерна плодовитост. Но тук критическият патос е в друга насока: неоснователно Вазов възпявал само хубостите на италианската природа и величието на историческите паметници, останал е сякаш съп на съвременния живот, с неговите социални неправди, пороци и идеали. „С малки изключения поезията на г. Вазов е усладителна: тя е песен на любовник, който не вижда друго, освен рози; авторът не се коснува до шиповете и бодилите на живота, до всичко туй, което би възбудило тъга, жалост, скръб и укор“. Затова новата му сбирка щяла да „уследи мнозина, но няма да ги накара да се замислят, няма да възбуди у тях житейски въпроси, които да ги безпокоят и смущават, които да заседнат в душата им“. От думите на критика се разбира, че за него оправдание има само оная лирика, която е с ярко изразен граждански патос, в която поетът е изразил направо своя замисъл, без да си служи със символични образи, каквито Вазов използвал някои от стихотворенията си, които са оценени като несполучливи.²

Сръбско-българската война от 1885 г. вдъхновява мнозина — звани и незвани — да се заловят за перото. Стихотворството взема епидимически характер. Хора от различни възрасти и професии са се надпреварвали „да прославят героите, но покрай тях и себе си със списателство“. Но от многобройните оди в съзнанието на читателя не остава нищо, както граченето на гаргите не привлича нищо внимание — пише П. Пешов в рецензията си за Вазовата стихосбирка „Сливница“.³ „Наместо да ни усладят с мелодиите на златострунната гусла и упоителния кавал, нашите поети се помъчиха да ни заглушат ушите с биенето на пукнат тъпан и газови тенекета“. Да се пишат стихотворения не са достатъчни само възторг и знание на граматиката. Необходима е дарба да се извайват образи, да се рисуват картини. Сред множеството сурогати единствен Вазов създава стихове с истинско вдъхновение, „които могат да усладят борците, да утешат страдалците и мъчениците, които лежат по болниците с отрязани крака и ръце и да разтушат майките и бащите на загиналите герои за нашата свобода“. Вазовите стихове свидетелствували най-красноречиво за „разликата между талант и бездарност“. Макар че и в тази стихосбирка имало стихове насила стъкмени, написани без нужното вдъхновение, Пешов ѝ дава висока оценка. И това е една от най-положителните му рецензии за Вазов. Причините за подобно признание може би се дължат на обсто-

¹ Периодическо списание, 1884, кн. X.

² Периодическо списание, 1884, кн. XII.

³ Периодическо списание, 1885, кн. XVIII.

ятелството, че стиховете в „Сливница“ били пропити с ярък патриотичен патос и допадали на гражданските тежнения на критика, на разбиранията му за характер и цел на поезията.

Изобщо П. Пешов, чиито писания определят в онези години облика на критическия отдел на „Периодическо списание“, макар да не се изяснява с някои по-цялостни концепции по теоретико-критическите въпроси на литературата, нито да се отличава с верни прогнози за развитието на националната ни литература, в съжденията и оценките си върви по линията на реализма, застъпва се за тясно единение на художествената дейност с проблемите на българската действителност.

През 80-те години Вазов определя в значителна степен облика на критическата дейност. Но, от друга страна, творчеството му в стихове и проза служи като пробен камък за естетическите позиции на мнозина литературни критици. Със своя народностен, реалистичен характер и гражданско-патриотичен патос то е обайвало всеки, който не е робувал на формалистично-идеалистическата естетика, на елементарни, тесногърди художествени концепции или на лични партийно-политически съображения. Интересен в това отношение е литературно-критическият дебют на д-р К. Кръстев, посветен на Вазовата стихосбирка „Сливница“.

Статията си Кръстев пише в края на 1887 г., тогава още студент в Лайпциг.¹ Но е твърде показателна за тогавашните идейно-естетически позиции на бъдещия апологет на изкуство „далеч от злобата на деня“. В една друга статия, писана няколко месеца преди нея, Кръстев, както вече бе отбелязано, изказва извънредно правдиви мисли за тогавашния литературен живот у нас, защитава Вазов от неоснователни нападки. Сега той отново негодува, че политиката се вмесва навред у нас, оценката на един писател е в зависимост от формално политическата му принадлежност. Кръстев се изказва възторжено за стиховете от „Сливница“, отразили много от мислите и тежненията на българина. „Кой не би рекъл, че тези мисли са сякаш откраднати из дъното на душата му!“ Критикът дори съглежда известна близост между някои стихове от „Сливница“ и от „Епопея на забравените“. Затова поетът няма право да недоволствува от постигнатото. Ако все пак е имал право от нещо да бъде недоволен, това могли да бъдат епитетите, с които е обкичил сърбите и крал Милан. Докато по време на войната подобни епитети са могли да намерят известно обяснение, сега те вече звучали твърде неестествено, общественият и естетическият им анахронизъм се откроявал по-ярко.

Както сам признава, статията си Кръстев написал с цел да отбие неоснователните обвинения срещу поета, както и да обясни „някои недостатъци на „Сливница“. Авторът смята за несериозен упрека, че Вазов не изнасял историческите и другите причини за войната. И във връзка с това говори за разликата между наука и поезия. Поезията има своя област, която започва оттам, дето свършва областта на науката. Верни мисли са изказани и за творческата индивидуалност на Вазов, склонен да се възхищава не от живи хора, а от идеи и идеали. Когато в „Епопеята“ Вазов възпява герои като Раковски, Каблешков, Левски и други, където поетът „е на върха на поетическия си талант, езика е чудна мелодия, а характеристиката диша една мощ, една величавост, каквато само геният ражда“, Вазов се вдъхновява не от „индивидуалната личност“, а от идеята „що са е възпълнила в техния характер; пред нея скланя той глава, нея обожава“.

¹ Сп. Труд, 1888, кн. V и VI.

Оттук Кръстев обяснява и склонността му да рисува „възвишени, грандиозни сцени“. Същата Вазова склонност се откроявала и в „Сливница“. И сега „не войник, не вожд, не княз е героя, а българският народ“. Като подчертава, че Вазов е способен да се възхищава много повече от миналото, отколкото от непосредно живото, Кръстев заявява: „Който обича нека смията това за недостатък, само да не забравя, че поетът не е длъжен да пише, както би се щяло незнам еди кому си. На критика може да се подлага само създаденото от него, а не таланта му; работата на критика или на биографа ще бъде само да констатира, въз основа на създаденото от поета, че таланта му бил такъв и такъв“. Не се съгласява младият учен и с онези критици, които обвинявали Вазов ту в прибързано писане, ту в прекомерно поправяне на творбите си. Сочейки неоснователността и противоречивата същност на подобни упреци, Кръстев изтъква колко много световно известни писатели многократно са поправяли своите произведения, но никому не идвало на ум да ги укорява за „невдъхновеното“ им писане. Запленен от художествения талант на поета, от големите му естетически завоевания, критикът споделя, че имал отдавна желание да се сближи и лично с него, „с онзи, който тъй вещо умя да схване духа на времето си, неговата празнота, апатия, долен материализъм и душевен застой в мрак“. Искрено признава, че Вазовите произведения са упражнили дълбоко и благотворно влияние върху цялата му душевност. Идеята да излезе в защита на българската поезия — така примитивно разбирана от мнозина, робуващи на всевъзможни предразсъдъци, се родила именно, когато изучавал Вазовото творчество. Той вече е разбрал, че наред с художествени дарования трябва да се родят и достойни защитници и ценители на тяхното изкуство и не без патриотична гордост подхвърля, че и у нас един ден ще се явяват хора като Лесинг или Белински. Трябвало обаче да се работи и подготви почвата за тяхната поява.

Сред тогавашната критика съжденията на Кръстев за Вазовата творческа индивидуалност се явяват най-проникновените. Начеващият талантлив критик още не е изпаднал в плен на идеалистическите теории и с верен реалистичен поглед долавя и подчертава силата на Вазовите стихове, техния жизнен извор, съкровения им патриотичен и хуманистичен патос. „Идеята е сърцето и душата на Вазовата поезия. Те са тъй страстни щото аз са надявам да не сгреша много, ако кажа, че деня, в който България се събуди за нов живот, е и деня, когато Вазов „стана“ поет. Дали би са събудили поетическите му сили, ако не бе са родил именно в тази епоха на преход, ако не бе свидетел на 1876 — тоз колос в историята ни — е поне съмнително. От тъз страна той е много сроден с „тихий“? Любен Каравелов, в друго, колкото и да е голяма разликата помежду им“. Различieto между двамата писатели, чиито поетически пориви така изцяло биват подхранени от национално-освободителните борби, Кръстев вижда както в човешките им личности, така и по отношение характера на дарованието им. Единият е революционер и апостол, с неспокоен темперамент, другият — надарен с мека душа, способен повече да съзерцава и да се възхищава, отколкото да действа. Вазов е повече поет по душа от Любена. Затова, докато с течение на времето Каравеловото влияние като художник ще намалява това на Вазов ще расте — заключава Кръстев краткия си, но твърде интересен и показателен паралел между две дарования, които са давали тон на литературния живот през десетилетията, непосредно преди и след Освобождението.

Когато характеризира Вазовия поетически свят, Кръстев използва примери и от сборките „Италия“, „Поля и гори“ и др. И заключава, че между белетриста и поета Вазов няма твърде общо. Никой не би допуснал, че авторът на „Чичовци“ и „Хаджи Ахил“ е един и същ с този на „Гусла“, „Поля и гори“. Поетът „не само търси редките и скъпите светли страници в историята ни или в неотдавнашното минало, но често рисува и бъдещето, тъй привлекателно и идеално, както живее в душата му“. Той не е „съвременен“, както би се искало на неколцина опартизанени критици. „Той живее повече вътрешен живот: ту са възвиси в областта на идеалите си, ту са задъни в душевните си борби и лутания и от тях намира изхода, сякаш само тогава, когато ги повери на стиховете, на книгата или когато забрави себе си и забичува заспалите си съвременници, будни само там, дето кипят ниски страсти.“ И с оглед да помогне в правилното разбиране на Вазовата поезия Кръстев отново се връща на въпроса за отношението между науката и поезията. И съжденията му са в духа на онова, което срещаме в писанията на Л. Каравелов — отделил немалко сили, за да обоснове необходимостта от научно и от художествено познание. Това се е налагало и поради обстоятелството, че по онова време философията на позитивизма печелела все повече следовници и някои започнали да гледат скептично на художественото познание, други пък искали едва ли не литературата да следва същите принципи, които били присъщи на научните области. Трети пък противопоставяли науката на литературата, смятали, че те взаимно се изключват. От друга страна, все по-настойчиви ставали гласовете и на разните поклонници на идеалистично-мистичните естетически теории, които са се силели да докажат, че изкуството е плод само на божествено вдъхновение, на необвръзаното от нищо въображение, че няма нищо общо с положителното знание. И затова младият учен, литератор и философ подчертава недвусмислено: „Само хармонията между науката и поезията може да има претенции, че почива на научна философска почва. . . Истинската поезия никога не е върлувала с науката“. Твърде показателен е краят на статията. Писана в Лайпциг, с цел да разкрие прелестите на Вазовата поезия и даде подтик на онези, които искали да изучават това рядко дарование в националната ни литература, Кръстев с тревога признава, че двумесечното му пребиваване в България го е навело на много тъжни размисли и споделя съмнението си — дали особената атмосфера в отечеството нямала да даде друга насока на намерението му да продължи епоите си върху Вазов. Наистина твърде симптоматични съмнения! Цялата по-нататъшна литературно-критическа дейност на д-р К. Кръстев потвърждава колко дълбоко основание е имал, когато е пишел последните редове на извънредно ценната си статия, отбелязала началото на един научно-творчески път, по-сетнешната насока на който тогава никой и не подозирал.

*

Очевидно тук не е възможно да бъде изчерпателно разгледано всичко онова, което излиза по страниците на вестници и списания като проява на критическата литературна или общо книжовна мисъл. Пък и библиографската пълнота в случая може би е най-малко наложителна, за да се очертае картината в нейните главни контури и доминиращи тонове, да се видят възгледи, принципи, тенденции, характеризиращи една дейност, така тясно свързана с литературно-художествения и културно-книжовния

живот изобщо, в годините, когато българският народ прави първите крачки по пътя на самостоятелното си политическо развитие. Разнообразните критически писания, които бяха предмет на досегашното ни изложение, разкриват достатъчно ясно в каква насока са били усилията на хората, занимаващи се и с критическо-оценъчна дейност, какви са били ръководните им идейно-естетически критерии, каква е била третираната проблематика, похватите, които са били използвани при нейната интерпретация и т. н.

Онова, което заслужава още да се отбележи като по-характерна проява на критическата мисъл, то е, че и сега немалко усилия се отделят за оценка на книги и съчинения с научен, общокултурен или учебно-педагогически характер. Малцината по-ярки представители на критическото перо са участвували в цялостния културен живот на едва освободеното отечество и естествено е било погледът им да се спира на почти всичко, което засягало интелектуално-духовните потребности и интереси на публиката, да привличат общественото внимание върху онези книжовни прояви, които са могли да се окажат полезни или вредни за умственото, нравственото или естетическото издигане на народа. Несъмнено това се е налагало и от културно-публицистичния характер на много от критическите работи. За онова време напълно естествено е било в една критическа статия, преглед или рецензия да бъдат засегнати въпроси от различно естество. Конкретните литературни оценки се редуват със съждения за обществено-политическата атмосфера, с призови за по-голяма отзивчивост на отговорните държавни институции, с тревожни констатации за твърде ограничени духовен поглед на читатели и писатели, с настоятелни изисквания за даване на повече и различни познания на хората и т. н. и т. н. Твърде редки са случаите, когато се подхващат и някои теоретико-естетически въпроси или въпроси от историко-литературен характер.

Трябва, от друга страна, да се подчертае, че въпреки различията в оценките на конкретните произведения и нееднаквите критерии за обществено полезното и художествено ценното, въпреки някои противоречия в съжденията за същността и ролята на литературата и насоката на нейното развитие, в областта на теоретико-критическата мисъл не срещаме онази дълбока поляризация, която е характерна за обществено-политическата действителност. Набелязаните две линии в литературния живот на възрожденската епоха и сега продължават взаимно да се преплитат; у едни и същи писатели намираме разсъждения и оценки твърде непоследователни в идейно-естетическо отношение.

Онова, което определя съдържанието и дава тон на литературно-критическата мисъл, са въпросите, свързани със създаването на жизнено правдива, народностна литература, литература, която да бъде отзвук на българската действителност, на борбите на народа за политическа и социална свобода, за културен напредък. Затова и проблеми като отношението между писател и общество, познавателния и възпитателния характер на художествената книжнина, нейния национален облик, нуждата от използване големите достижения на другите народи, характера и задачите на критиката и т. н. са предмет на по-разгърнатата или по-фрагментарна трактовка по различни поводи. Почти във всички статии се говори за изоставането на националната литература, за опасността от механичното подражание на чуждото, за необходимостта да се повишат художествените и културните критерии на писатели и читатели и т. н.

Ако възрожденските писатели изобличаваха турските власти и техните волни и неволни поддържници, борейки се срещу ретроградното

в бит и мисловност, в културно-естетически концепции, то след Освобождението хората на литературната мисъл влизат в конфликт с официалната общественост, с буржоазните власти. И този конфликт се откроява колкото от художествените творби, в не по-малка степен и от литературно-критическите писания. И те най-често са изпълнени с дълбоко недоволство и вътрешен бунт, обусловени от несъответствието между общественоестетически, културно-естетически тежнения и пориви, от една страна, и примитивизма, пошлостта, идейно-гражданската поквара — от друга. В този конфликт между идейно-естетически и граждански идеал и неопосредната обществена и литературна практика се раждат най-добрите прояви на литературно-критическата мисъл на десетилетието.

Разбира се, въпросите, свързани със създаване на литература, съзвучна с обществените и духовно-нравствени потребности на народа, не са се свъзвали в еднаква широта и дълбина от отделните хора на критическата мисъл. Но в случая по-важното е, че усилията им са в тая именно насока. И сега напразно ще търсим по-ярки съзнателни прояви на формалистично-идеалистическата естетика, на теориите на „чисто изкуство“, откъснати от житейските проблеми. Макар да са стояли на нееднакви политически позиции, да са се числели към партии с различни идейно-социални платформи, с различни разбирания за държавно устройство и обществени отношения, най-видните представители на литературната мисъл са се вдъхновявали от народностни идеи, искрено са се стремели към изкуство, което да съдействува на националния и културния напредък. И сега много от традициите на руската реалистична литература, на материалистическата естетика служат за изходно начало на критическата дейност на най-видните писатели. Едни от тях черпят направо от руски извори, други — чрез писанията на възрожденските дейци. Идеалистическите теории още не са успели да проникнат, да увлекат хората на литературата. Дори и онези, които учат на Запад, и някои от тях по-късно ще станат ревностни пионери на тези теории у нас, в началните си литературно-критически прояви стоят на народностни, ярко реалистични позиции, доразвиват някои от ръководните принципи на възрожденската критика, оказали се особено животорни и привлекателни за всеки, живеещ с пориви за служене на националния напредък.

Изобщо обстоятелственото проучване на литературно-критическата дейност през 80-те години не може да не ни доведе до извода, че онова, което националната критическа мисъл бе завоювала в лицето на най-видните ѝ представители П. Р. Славейков, В. Друмев, Т. Икономов, Н. Бончев, Л. Каравелов и Хр. Ботев продължава да бъде опора и изходно начало на хората, които определят облика на литературния живот през десетилетието. Разбира се, отделните писатели и критици подхващат едни или други от принципите и възгледите на възрожденците, в зависимост от цяла редица обективни обстоятелства и субективни-индивидуални предпоставки, предразположения и т. н. Едни остават при най-общите положения за развитието на национално-самобитна литература; други се стремят да акцентуват върху своеобразието на художественото познание; трети — успели да получат една по-системна школовка, развиват на по-широка научна основа някои от основните принципи на демократическата, реалистическата литература, като изискват тя да бъде в максимално съзвучие с обществените и културно-естетическите потребности на българската народност, да догонва големите завоевания на европейската худо-

жествена мисъл. Тук обаче трябва да се отбележи и друго: ако през възрожденската епоха с някои свои страни и прозрения теоретико-критическата мисъл сякаш изпреварва литературно-художествените постижения или поне се развиват на една обща плоскост, то през 80-те години критическата мисъл не бележи такива върхове. От друга страна, не съглеждаме нито онова несъответствие между теоретико-критически съждения и непосредна художествена практика, каквото срещаме у някои възрожденски писатели.

Както вече бе подчертано, не само характерът и обсега на въпросите, които се дискутират, се родеят твърде много с ония от предходните десетилетия, но и формата на литературно-критическите писания в годините след Освобождението, с малки изключения, е почти същата. Това са преди всичко книжовни прегледи, кратки отзиви и рецензии, културно-публицистични статии, дописки, бележки, написани понякога във фейлетонен дух, или пък по-обща работи, където наред с другите въпроси се засягат и отделни страни на тогавашния литературен живот.

Това твърде тясно родство в съдържанието и формата, в патоса и общата насоченост на литературно-критическата дейност непосредствено преди и след Освобождението ни дава основание да бъдат поставени и някои по-обща теоретико-методологически въпроси, свързани с развитието на националната ни литература, като напр. идейно-естетическата същност на възрожденските литературни традиции, общото и новото в художественния тип обобщение, характера на реализма през тия десетилетия, периодизацията на художествената книжнина и т. н. Разбира се, тези въпроси за сега стоят извън нашата задача. Не може обаче да не споделим един от изводите, който се налага с цялата си очевидност от досегашното ни изложение, а именно, че в развитието на литературно-критическата и теоретико-естетическата мисъл Освобождението не бележи никакъв качествено нов етап. Процесите, които започват да зреят в художествената и теоретико-критическата област през втората половина на XIX век, особено през 60-те и 70-те години, продължават в общи линии и сега, през първото десетилетие след отхвърляне на отоманското господство. Ако тематиката, естетическата същност, национално-патриотичното звучение на много художествени творби през осмото десетилетие дава основание за известни резерви относно възприетото становище, че Освобождението на България през 1878 г., бележейки нов период в обществено-политическото и социално-икономическото развитие на народа, представлява и началото на нов етап в литературата, то обстоятелственото изучаване на теоретико-критическата мисъл, на нейния характер, обсега на въпросите и начина на тяхното интерпретиране и т. н., ни кара да търсим прехода към качествено нов период едва през 90-те години, когато наистина се явяват у нас нови идейно-естетически и теоретико-критически принципи, когато наред с литературата на критическия реализъм се появява и революционно-пролетарската литература, идват и първите прояви на модернистичните идеалистически теории и течения и т. н. Очевидно в областта на художествената и научно-творческата дейност процесите не са така резки, както в общественния живот. Тръгването на България по самостоятелен път на обществено-икономическо развитие не води веднага и автоматически до появата на качествено нови принципи в литературно-художествената, идейно-философската, критико-оценъчната дейност. Тук нещата се оказват много по-сложни, традициите — по-трайни и силни, новото идва по-късно. Тези въпроси несъмнено заслужават цялостно разглеждане и на тях ще се спрем на друго място.